

LOVING GEOPOLITICS — MAGAZINE —

Jaargang 2
NR 4
winter 2023/24

Alle denken is na-denken

tweegesprek Nelly van der Geest

Thema: Ontmoetingen met Hannah Arendt

Hannah Arendt:
politiek denker over kunst
Joop Berding

Beelden van 'de' vluchteling

Hanke Drop

De veelvraat op weg naar dokter Arendt

John Huige

Hannah Arendt in een pluriform perspectief van een 21e context

Astrid Elburg

Naar een democratische wereldregering? Denkend aan Hannah Arendt

Giep Hagoort

Met bijdragen van o.a.:
Sandra G.L. Schruijer, Annelies
Boutellier, Jacqueline de Jongh -
Moolenaar, Karel Janssen.
Overige bijdragen van:
Clyde A. Missier,
Rutger W. Weemhoff, Willem de
Haan, Jan-Willem van den Braak,
Rami Ramou, Simmo Petersen –
Loving Geopolitics
Young.

WORD NU GRATIS ABONNEE.
MELD JE AAN VIA DE LINK >
SPAAR HET MILIEU EN LEES
ONLINE

Winter 2023/24:

Aan de lezer – 3

Thema: Alle denken is na-denken – 6

Tweegesprek tussen Nelly van der Geest en Hannah Arendt

Thema: Hannah Arendt: politiek denker over kunst – 9

Joop Berding

Column

Versijnen als het aangaan van verschil in het hier-en-nu – 13

Sandra G.L. Schruijer

Thema: Beelden van 'de' vluchteling – 15

Hanke Drop

Reflectie

Thema: De verovering van de ruimte en de status van de mens – 18

Jacqueline de Jongh - Moolenaar

Hodu, Ata Yehudi? – 20

Clyde A. Missier

Thema: De veelvraat op weg naar dokter Arendt – 22

John Huige

Column

Amor Sui, Amor Mundi en Superbia – 25

Jan-Willem van den Braak

Onder druk – 26

Kunstenaars, stad en platteland verbonden – 27

Thema: Hannah Arendt in een pluriform perspectief van een 21e context – 28

Astrid Elburg

No – 30

Unknown geopolitician

Geopolitiek en religie: een complex samenspel - Religie en zelfkritiek, een zeldzame combi... – 31

Rutger W. Weemhoff

Column

Thema: Troost en schoonheid als denkend verzet: – 32

Karel Janssen

Actualiteiten

- Gesignaleerd: Shahab Albonaser, audiovisueel kunstenaar – 34
- Interview met Bert Koenders in het LGM zomernummer 2024 – 34
- Nieuwe LGM Podcast – 47
- Themakatern zomernummer 2024: Europa? Europa! – 47

Thema: Naar een democratische wereldregering? – 35

Giep Hagoort

Column

Thema: Echt altijd en overal – 38

Annelies Boutellier

Column

Assad in het nauw? – 39

Rami Ramou

De Peigies – 40

Loving Geopolitics Magazine Young

Europese verhaaltjes – 41

Simmo Petersen

Politologe Erica Chenoweth

Over vredelievend verzet – 44

Willem de Haan

Colofon – 47

**LEES ONLINE
EN GEBRUIK DE LINKS:**

REAGEER OP ARTIKEL

DELEN MET

NAAR INHOUDSOPGAVE

NAAR WEBSITE

ABONNEE LINK

LICHTBLAUWE TEKST KAN
WORDEN AANGEKLIKT

Aan de lezer

Ontmoetingen met Hannah Arendt

Door Hanke Drop
Lid kernredactie

Het gedachtegoed van politiek denker Hannah Arendt (1906-1975) geniet de laatste jaren een grote opleving. In kranten, interviews, boeken en artikelen wordt gerefereerd aan Arendts schrijven en spreken over pluraliteit, burgerraden, vluchtelingen en het recht om rechten te hebben, arbeiden – werken en handelen, een wereldregering. Op dit moment zien we in het bijzonder veel aandacht voor haar werk over Israël en Palestina. Arendt sprak al tijdens de Tweede Wereldoorlog onomwonden haar zorgen uit over een Israëlisch-Palestijns conflict, dat zou ont-aarden in een oorlog wanneer een Israëlische minderheid zou gaan domineren over de Palestijnse meerderheid. Arendt bepleitte een binationale staat, met de noodzaak tot voortdurende dialoog tussen beide volkeren die deel zouden zijn van een en dezelfde regering.

Los van of een binationale staat nu nog een reële, dan wel gewenste mogelijkheid zou zijn (beluister in dit verband bijvoorbeeld het gesprek dat Lex Bohlmeijer had oktober j.l. met Sylva van Rosse: <https://decorrespondent.nl/14879/het-recht-van-de-sterkste-ontmenselijkt-iedereen-ook-de-sterkste/82cb3f5c-0234-04e2-22c5-13c282753183>), is Arendts onaf-latende pleidooi voor dialoog en daarbij de moed opbrengen om verschil expliciet uit te spreken (handelen) een belangwekkende oproep ook hier, in Nederland. Ook hier leiden de aanslagen van Hamas (juist op Israël aan de politieke linkervleugel, die zich veelal openlijk (zeer) kritisch opstelden tegenover de regering Netanyahu en pluraliteit bepleitten) en de Israëlische vergeldingsoorlog daarvoor, met zovele burgerdoden in Gaza en op de West-bank, tot splijtende volksgroepen.

Arendts wijsheid over het immense belang van bewust handelen in- en ten goede van de pluraliteit van het publieke domein zullen we ons in het bijzonder in het Nederland na 22 november 2023 veelvuldig ter harte kunnen nemen.

Loving Geopolitics en *Amor Mundi*

LGM is vanaf haar ontstaan geïnspireerd door het denken van Arendt. Bij uitstek door waar Arendt toe aanspoort: handelen vanuit *Amor Mundi*, liefde voor de wereld, en dit in relatie tot de actualiteit.

Ons magazine is gericht op geopolitiek vanuit- en voor het perspectief van burgers; met daarbij door ons altijd ingebracht een kunstzinnige en/of creatieve laag. Het blad wil ons als burgers betrekken bij tal van grotere vraagstukken van de wereld waar we ons ook daadwerkelijk toe kunnen verhouden en waarin we op een creatieve, kunstzinnig-culturele, makende manier kunnen handelen. Daarom diepen we in ons vierde nummer het denken van Hannah Arendt voor en over de wereld verder uit en proberen vanuit haar werk naar de wereld van nu te kijken. Daartoe hadden we zowel onze vaste auteurs, als een paar nieuwe auteurs benaderd met de vraag of zij voor dit katern een bijdrage wilden maken over wat Arendts gedachtegoed voor hun (professionele) leven betekent.

Ontmoetingen met Hannah Arendt

Wie niet slechts hoefde te proberen om Arendts gedachten te extrapoleren naar de huidige tijd, maar haar daadwerkelijk te spreken kreeg over de actualiteit – waarmee ze *Loving Geopolitics Magazine* een heuse scoop bezorgde - is Nelly van der Geest. Zij nodigde Hannah Arendt uit in de Utrechtse bibliotheek en beschrijft deze welhaast onwerkelijke ontmoeting in geuren en kleuren. Astrid Elburg bepleit om in het onderwijs de vraag welke mens wij willen zijn in de wereld van nu nadrukkelijk op te werpen, en ons erover te buigen hoe deze mens op dit moment betekenisvol kan zijn voor de volgende generaties. Giep Hagoort beziet de mogelijkheden voor oprichting van een wereldregering – een gevaar, volgens Arendt - opnieuw in deze verwarrende tijd met een wankelende wereld-

orde. Vervolgens komt hij met een sterk pleidooi en een perspectief voorbij Hannah Arendt. Joop Berding werkt in zijn bijdrage Arendt als politiek denker over de kunsten en over kunstvervaardiging uit; dit is een heel interessante, nogal onderbelichte kant van Arendt. Daarbij zet Berding haar opvattingen ook in een hedendaags licht, door verschillende kunstpraktijken van eigentijdse kunstenaars erbij te betrekken. In haar column beschrijft Sandra Schruijer haar verbazing over hoe haar vakgebied, de organisatiepsychologie, de filosofie als bron waaruit ze zelf is ontsproten geheel links laat liggen onder invloed van de sterk positivistische wending in de vorige eeuw. Schruijer zet overtuigend uiteen hoe het werk van Arendt, dat zij zelf recent heeft ontdekt, echter een waardevolle toevoeging kan zijn voor haar vak. John Huige verzet zich nadrukkelijk om door een Amor Mundi bril naar de huidige wereld te kijken en wijst aan waarom dit in zijn ogen onmogelijk is. Vervolgens werkt hij zijn eerder in LGM ingebrachte visie op regeneratieve leerprocessen verder uit met daarnaast aandacht voor een tweede middel om deze ontwrichtende tijd te overleven: dat van de noodzakelijke rechten voor de natuur. Uit Arendts vertaalde bundel *Tussen verleden en toekomst* koos Jacqueline De Jongh-Moolenaar het essay 'De verovering van de ruimte en de status van de mens' om een reflectieve recensie over te schrijven. Dit essay van Arendt handelt over de atoomrevolutie. De fascinatie van De Jongh-Moolenaar voor Arendts knappe analyse van deze revolutie spat ervan af en werkt heel aantekkelijk om het essay zelf te gaan lezen. Annelies Boutellier stelt in haar column dat Amor Mundi pas dan begint wanneer de mens zichzelf bevraagt: hoe wil ik in de wereld staan? Vanuit welke waarden? En daar gaat een nog veel belangrijker, maar ook heel ongemakkelijke vraag aan zichzelf aan vooraf: waar zit bij mij agressie? Mag ik woede voelen zonder die meteen uit te ageren? Volgens Boutellier is het deze noodzakelijke, moeilijke en vaak pijnlijke innerlijke dialoog die medeverantwoordelijk is voor wat er op grotere schaal, in de wereld plaats vindt; zelfbewustzijn is een sleutel tot het met elkaar uithouden in het samenleven. Karel Janssen belicht in zijn column de

buitengewoon bijzondere tweeledigheid van de schoonheid van de kunsten: zowel de troostrijke kracht, als de kracht om pijn en verwarring te tonen. Vervolgens roept hij kunstenaars in Nederland op om kunstenaars die oorlogen hebben weten te ontvluchten hier tot steun te zijn, juist omdat zij het publiek met hun kunst, vanwege deze beide krachten van schoonheid, iets kunnen laten meevoelen van wat het betekent om je land te moeten ontvluchten. In mijn eigen bijdrage aan dit katern, tot slot, beschrijf ik hoe Arendt en drie hedendaagse kunstenaars 'de vluchteling' verbeelden: beschrijven en uitbeelden. Eventuele clichés, zoals die van de vluchtelingenstroom uit de media, kunnen als kunstzinnige verbeelding naar de achtergrond verdwijnen en ons als beschouwer daarentegen juist krachtig aanspreken en laten doorvoelen wat het betekent om huis en haard te moeten verlaten.

De kernredactie dankt mede-kernredactielid Hanke Drop voor haar ontsluiting van het werk van Hannah Arendt voor onze lezers. Ook neemt ze ons mee door het rijke katern *Ontmoetingen met Hannah Arendt* dat onder haar supervisie tot stand is gekomen.

Dit winternummer, inmiddels alweer de vierde in de reeks, bevat ook bijdragen buiten het katern om, maar deze zijn zeker niet minder tot nadenken aanzettend.

Clyde Missier toetst het Israël-Hamas conflict aan de belangen en geopolitieke positie van India en schetst de lezer een veranderende houding van India ten opzichte van Israël, mede ingegeven door de omstandigheid dat de leiders van de twee landen enkele overeenkomstige ideeën hebben. Willem de Haan onderzoekt de conclusie dat geweldloze campagnes tegen gehate regimens tweemaal zo effectief zijn als gewelddadig verzet. Hij bespreekt daartoe het boek van Erica Chenoweth *Vredelievend verzet*, waarin hij dit opmerkelijke resultaat aantroft.

Zouden de Aartsbisschop van Moskou en de Paus van Rome gezamenlijk vrede kunnen brengen in Oekraïne? Lees hoe Rutger W. Weemhoff de relatie tussen geopolitiek en religie onderzoekt en tot deze diplomatieke gedachte komt. In zijn column overdenkt Jan-

Willem van den Braak het recht op zelfverdediging in het perspectief van een oplossing van het Midden-Oosten conflict voor de oorlog tussen Israël en Hamas. Rami Ramou staat in zijn column stil bij de wisselende positie die het Assad-regime in Syrië ondergaat. Eerst werd het op afstand gezet door de Arabische Liga, maar recentelijk zijn er ook weer toenaaderingen (geweest), terwijl het volk in het zuiden nu in verzet komt. De rol van Iran is een dominante factor in het machtsspel van het Midden-Oosten.

We hebben een bijzondere aflevering van de rubriek Young. HKU-student Simmo Petersen schreef reisimpressies over Europa vanuit de plaatsen Breda, Brussel, Boedapest en Rome. Heeft Europa nog een toekomst? Ook is in Young een fragment van een student opgenomen die reflecteert op zijn achtergrond als vluchteling.

De kernredactie wenst haar lezers en abonnees de nodige tijd tot positief geopolitiek na-denken en een van dialogen doordrenkt 2024!

Een bijzonder gegeven tot slot: ons magazine groeit gestaag. Nieuwe schrijvers en abonnees heten we welkom en het aantal bijdragen neemt toe: door een eigen geluid te laten horen vanuit een onvoorwaardelijke liefde voor de wereld.

De kernredactie

Hanke Drop, Nelly van der Geest, Giep Hagoort. Reageren? Klik op het symbool linksboven (de laars) of mail naar: post@lovinggeopolitics.nl

Toelichting bij de cover:

Detail van een foto van Hannah Arendt. Fred Stein fotografeerde tussen 1941 en 1966 verschillende keren de filosoof Hannah Arendt. Na de vlucht voor de nazi's woonde Arendt enige tijd in Parijs. In 1941 emigreerde ze met haar tweede echtgenoot, Heinrich Blücher en haar moeder naar New York. Hier schreef ze artikelen voor het Duits-Joodse tijdschrift Aufbau en werkte ze als onderzoeksdirecteur en later als redacteur. Fred Stein maakte deze portretfoto van Arendt in 1944.

Bijeenkomsten

Ronde tafel over een democratische wereldregering

Op vrijdag 19 april 2024 vindt op de Hogeschool van Amsterdam een rondetafel plaats over de (on)wenselijkheid en/of (on)mogelijkheid van een democratische wereldregering. Giep Hagoort gaat dan nader in op de thema's uit zijn artikel binnen het Hannah Arendt katern in deze LGM. Clyde Missier, docent-onderzoeker aan de HvA en ook auteur van LGM, reageert vanuit een Aziatisch (India, China) perspectief. Docenten en studenten worden uitgenodigd om aan de tafel deel te nemen. Er zijn beperkt plaatsen beschikbaar. Vooraf aanmelden svp en uiterlijk vrijdag 12 april via post@lovinggeopolitics.nl.

Hannah Arendt & de kunsten in Hannah Arendt Instituut Mechelen

Op 14 december 2023 vond een studiedag plaats bij het Hannah Arendt Instituut in Mechelen (BE). De studiedag is een initiatief van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), de Universiteit Leiden, het HA-instituut, het Huis van de Mens en het Humanistisch Verbond. Het programma is hier te zien: <https://dedebatten.org/hannah-arendt/>. In de poule over 'Hannah Arendt in dialoog' gaven Joop Berding en Hanke Drop (beiden auteur in het Arendt-katern van LGM) een voordracht over Arendt en de kunsten. Voor meer informatie mail naar Maarten.Colette@vub.be

Word nu abonnee van Loving Geopolitics Magazine

Klik op de link en meld je aan voor automatische digitale toezending.

Thema

Nelly van der Geest heeft Hannah Arendt bereid gevonden om met haar een tweegesprek aan te gaan. In alle openhartigheid passeren de actualiteiten de revue: haar tegenwoordige populariteit, mee-demonstreren met Extinction Rebellion, de oorlog tussen Israël en Hamas en de noodzaak om een verhaal te kunnen vertellen. Arendt: 'Wanneer anderen die vertelling doorgronden en tot Leitmotiv van hun handelen maken, ontstaat democratisch leiderschap.'

Alle denken is na-denken

Een tweegesprek tussen Nelly van der Geest en Hannah Arendt

NG: Mevrouw Arendt, wat een eer om u hier te mogen ontmoeten voor ons gesprek. Zoals u weet zoek ik voor een tweegesprek altijd een betekenisvolle openbare gelegenheid uit. Even heb ik getwijfeld over de bibliotheek in Maфра, een 18e eeuwse bibliotheek in Portugal waar de verlichtingsdenkers elkaar op de boekenplanken ontmoeten.

Een bibliotheek, gebouwd met geld van de Braziliaanse goudhandel van het Portugese koningshuis. Vliedschaamte en mijn aarzeling over uw schatplichtigheid aan de Verlichting, hebben me anders doen besluiten.

Mijn keus is op de Openbare bibliotheek Utrecht op het Neude gevallen. Ik heb u hier leren kennen. *The Human Condition* heb ik hier ooit geleend, maar ik moet u bekennen dat ik er niet doorheen kwam. Desondanks inspireert u mij met uw pleidooi voor publieke ruimtes waarin mensen kunnen handelen. Ik denk dat bibliotheken bij uitstek ruimtes zijn waarin mensen kunnen handelen, gevoed door de boeken en kennis die daar beschikbaar zijn.

U maakt in uw politieke theorie onderscheid tussen arbeiden, werken en handelen.

In handelen - zoals ik het begrijp - geven mensen actief uitdrukking aan hun unieke verschillen, aan hun pluriformiteit in het publieke domein, dus zichtbaar voor- en in contact met anderen. Bij werken gaat het om ambachtelijke vermogens van de mens om zich vaardigheden en vakmanschap eigen te maken waarmee (nieuwe) antwoorden en produc-

ten kunnen worden ontwikkeld. En bij arbeiden gaat het om de alledaagse activiteiten die mensen moeten ondernemen om te kunnen bestaan. Dit leek mij de ultieme plek om met u van gedachten te wisselen over de wereld anno 2023.

Ook wilde ik u dit prachtige uitzicht vanuit de studiezaal op de stad Utrecht niet onthouden. Voorheen was dit een postkantoor, dat mensen weliswaar verbond, maar niet toestond zich op de bovenste verdiepingen te begeven om een blik op de wereld te werpen. Ik hoop dat u zich hier thuis kunt voelen, ook al zult u in geen van de openbare gebouwen meer mogen roken.

Mijn eerste vraag gaat over uw hedendaagse populariteit. De laatste vijf à tien jaar ben u opeens zeer populair en wordt u regelmatig geciteerd. Wat in dit tijdsgewricht, naar uw oordeel, maakt dat uw

denken door zoveel denkers anno 2023 als inspirerend of belangwekkend wordt ervaren?

HA: Allereerst wil ik opmerken dat denken gebeurt in de taal van de tijd. De taal van uw tijd lijkt meer direct en visueel. Ik wilde begrijpen, begrijpen wat er om mij heen gebeurt. Alle denken is immers nadenken. Ik benadruk het woord 'na', in de zin van dus achteraf en van overdenken. Ik heb niet vooruit naar uw tijd kunnen denken. Maar zoals ik uw tijd begrijp is de persoon centraler komen te staan. Ik heb denken altijd als een persoonlijk proces gezien. Ik ben geen Joodse denker, ik ben geen *vrouwelijke* denker, evenmin ben ik een *Amerikaanse* of *Duitse* denker. Mijn denken komt voort uit mijn persoon vanuit de noodzaak tot begrijpen. Ik streef ernaar mijzelf adequaat uit te drukken, opdat ik begrijp. Dit denken is gevoed door mijn unieke zijn en mijn levensweg. De impact van mijn denken ontstaat in het netwerk van andere handelende personen, in de publieke ruimte. Wat daaruit komt, kan niet worden gestuurd.

Kennelijk hebben de denkers in deze tijd behoefte aan een confrontatie met uniek- en daardoor pluriform denken. Met opzet gebruik ik niet het begrip individueel. Individualiteit is ook een gangbare denkbouwsteen in uw levenstijd. Individualiteit lijkt zich los te zingen van de wereld en de omstandigheden waarin iemand zich ontwikkelt. Dat geeft het waanbeeld van maakbaarheid. Alsof systemen mensen niet vormen. Maar tegelijkertijd ben ik meer dan een systeem, meer dan mijn afkomst. Distantie nemen tot de systemen en de kringen waar je toe behoort, vormt de kern van na-denken. Wellicht is dat het tegenwicht dat denkers in uw tijd nodig hebben.

NG: Mevrouw Arendt, even een directe vraag: had ik u als Extinction Rebellion demonstrant kunnen tegenkomen op de A12? Vindt u de werkwijze die Extinction Rebellion hanteert een voorbeeld van wat u verstaat onder handelen?

HA: Boeiende vraag. Mijn antwoord is Ja en Nee. Boeiend, omdat het zien van de mens als onderdeel van een biosfeer in mijn tijd weinig naar voren kwam. Mijn denken heeft zich toegespitst op de mens in zijn sociaal-maatschappelijke context, het geheel van andere mensen die samen systemen en organisaties bouwen.

Ja, u had mij kunnen tegenkomen op de A12. Wat ik boeiend vind aan Extinction Rebellion is dat zij bewust met taal strijden. Zo hebben zij het begrip fossiele subsidies gemunt. Hiermee maken zij een praktijk zichtbaar die eerder vanzelfsprekend was en onbenoemd bleef. Dit is zeker een voorbeeld van wat ik als (publiek) handelen benoem.

En Nee. Ik zou nooit gaan demonstreren. Van kinds af aan wantrouw ik organisaties, ook non-gouver-

nementele organisaties. In organisaties gebeurt een vreemd fenomeen waardoor de persoon oplost en zijn autonomie verliest. Ik wil mij niet verbinden. Ik wil zelf blijven nadenken en verantwoordelijk zijn. Als Joodse heb ik veel negatieve effecten gezien van goedbedoelende organisaties.

Het is goed dat ik dood ben

NG: U heeft ongetwijfeld gehoord van de keiharde escalatie van de conflicten tussen de staat Israël en de Palestijnse organisatie Hamas. Zoals u weet is Hamas in de Gaza aan de macht, zij vormen het huidige dagelijks bestuur van de Gazastrook. Hamas (1973) is een organisatie die kort voor uw dood is ontstaan vanuit de Egyptische moslimbroederschap en die zich sinds 1987, na de eerste intifada, ook manifesteert als verzetsbeweging. Israël en het Westen zien deze organisatie vanwege haar uitzonderlijke gewelddadigheid als een terreurbeweging. In Gaza zelf zijn zij de partij die veel sociale en gezondheidsvoorzieningen tot stand brengen. Hoe kijkt u tegen het conflict aan?

HA: U weet dat ik na de Holocaust heb gepleit voor een vernieuwende staat voor de Joden: Palestina, omdat Joden zich in de eerste helft van de twintigste eeuw niet als Joods volk hebben kunnen verdedigen. Een Homeland. In mijn visie zou dit homeland ons getraumatiseerde volk de kans kunnen geven om te helen. Ik heb altijd gepleit om van Palestina een binationale staat te maken, een federale staat waar zowel de Joodse minderheid als de Arabische meerderheid van de bevolking in een regering zouden zitten, zodat het ene volk niet het andere kon onderdrukken of als inferieur kon behandelen. Een visie die ik samen met Gershom Scholem en Martin Buber deelde. Ik kon en kan mij niet voorstellen dat Palestijnen tweederangsburgers willen worden. Dat is immers de reden dat ik in 1933 Duitsland ben ontvlucht en via Frankrijk en Zwitserland uiteindelijk naar Amerika ben gegaan. De VN-resolutie in 1947 heeft de rechten van de Palestijnen, die woonachtig waren in het gebied, ondermijnd. Meer dan 90.000 Arabieren zijn toen van hun grond verdreven. De VN heeft gekozen om alleen de zaak voor de Joden te regelen. Dat vond ik indertijd al niet in het belang van de Joden. Hoewel de Holocaust een omslag in het denken teweeggebracht heeft, omdat niemand zich daarvoor zo'n systematische vernietiging van medemensen kon voorstellen, legitimeert dat nooit de vernietiging van de menselijke conditie van de Arabieren.

Als volk lijken we nu de trauma's door te geven én aan onszelf én aan de Palestijnen, en zij doen dat vice versa ook weer aan ons. Het is goed dat ik dood ben, omdat ik geen medeverantwoordelijkheid kan dragen voor dit oneindige wederzijds lijden. Tegelijkertijd heb ik in *The Origins of Totalitarianism*

laten zien dat totalitaire bewegingen de tussenruimte waarin mensen kunnen handelen, opslokken. Totalitaire bewegingen zijn erop uit mensen te veranderen in beulen en slachtoffers. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat dit proces volop aan de hand is in het Midden-Oosten. Zowel aan de kant van Israël - ook al heet dat in de termen van het Westen een democratie -, als aan de Palestijnse kant.

Ik wil absoluut niet de Cassandra van Israël zijn, maar in 1948 zei ik al in een krantenartikel met de titel 'To Save the Jewish Homeland. There is Still Time': 'En zelfs als de Joden deze oorlog zouden winnen, zal het land iets heel anders worden dan waarvan wij hebben gedroomd [...]; de noodzaak tot zelfverdediging zal zo'n obsessie worden dat het geen ruimte meer zal overlaten voor andere zaken.' (op cit. Joke Hermsen *Groene Amsterdammer*, 2002)

Ik ben niet van standpunt veranderd.

Wees niet zo naïef!

Ik zie mevrouw Arendt heel onrustig worden. Ze zegt dat ze zich even wil terugtrekken op de wc's. Ik leg uit waar deze te vinden zijn. Als ik in afwachting van haar terugkeer even door mijn vragen kijk, hoor ik achter me twee bibliotheekmedewerkers gehaast richting toiletten gaan. Ze zal toch niet onwel geworden zijn? Maar gelukkig zie ik haar de hoek al om komen. Ze moppert een beetje op 'Leute die es immer besser wissen'. Als ze gaat zitten ruik ik onmiskenbaar de geur van sigaretten. Ik kop mijn laatste vraag erin.

NG: In het interview met Günter Gaus zegt u dat het vrouwen niet past om orders uit te delen. Hoe kijkt u tegen hedendaags vrouwelijk leiderschap aan? Met als voorbeelden daarvan Angela Merkel, Golda Meïr. Kun je bij vrouwelijke leiders meer Amor Mundi verwachten?

Ze monstert me even en schatert het dan uit.

HA: Verwacht jij echt dat vrouwen het beter doen?! Wees niet zo naïef! Democratische leiders zijn zeldzaam. Ze hebben te maken met wie ze zijn en met de erkenning van anderen om wie ze zijn. De beantwoording van die vraag 'wie ben je?' is allesbehalve eenvoudig. 'Wie' je bent wordt namelijk niet bepaald door je privéomstandigheden, of door de som van feitelijke eigenschappen. Voor ras, leeftijd, beroep, geslacht, enzovoort, reserveer ik de term 'wat'. Vrouw-zijn bepaalt niet wie je bent of wat voor een soort leider je kunt zijn.

De wijze waarop je ten overstaan van anderen, dus in de gemeenschap, van je eigen standpunt, mening of verhaal getuigt, daarin ontvouwt zich wie je bent. Dat is als een schaduw, 'daimon' in het Grieks: iets wat je met je meebrengt en wat zichtbaar is voor anderen. Een leider zijn is gevaarlijk, het leidt snel

tot zelfoverschatting. Een valkuil die volgens mij niet verschillend is voor mannen of vrouwen, of - zoals jullie tegenwoordig zo mooi zeggen - non-binaire mensen.

Voor leiderschap is de vraag 'wat draag ik bij?' essentieel. Het best mogelijke antwoord daarop is 'Sta mij toe een verhaal te vertellen. In het vertellen van dit nooit voltooide en altijd weer veranderende verhaal kan eenieder van zijn of haar specifieke bijzonderheid getuigen.' Wanneer anderen die vertelling doorgronden en tot Leitmotiv van hun handelen maken, dan ontstaat democratisch leiderschap.

Een beetje overdonderd laat ik een stilte vallen. Samen kijken we uit het raam over het Neude, naar de kleurende lucht achter wat vroeger Lammers en Van Buren was. Best lang is het stil tussen ons: we kijken naar buiten. We kijken naar de wereld buiten ons. Ik bied aan om een taxi voor haar te bellen en als ik in mijn tasje begin te rommelen om mijn telefoon te zoeken, vertrekt ze naar de afdeling filosofie en sta ik alleen voor het venster op de wereld.

Voor de inhoud van dit tweegesprek ben ik schatplichtig aan Joop Berdings *De werelden van Hannah Arendt*, Soest: Boekscout, 2021; Joke Hermsen, 'Israël volgens Hannah Arendt' in *De Groene Amsterdammer* van 3 augustus 2002. En natuurlijk de adviezen van mijn mede-kernredactieleden.

Nelly van der Geest is theatermaker en produceert onder meer mini-docu's waarin het verhaal theateraardig wordt verbeeld. Nelly is tevens lid van de kernredactie.

Nog geen abonnee? Klik op de link om je (gratis) op te geven. Opzeggen kan op dezelfde manier.

Thema

Joop Berding, schrijver van onder meer het recente boek *De werelden van Hannah Arendt. Lange Lijnen in leven en werk (2021)* werpt hier een bijzonder licht op Hannah Arendt: als politiek denker over kunst.

Hannah Arendt: politiek denker over kunst

Joop Berding

Hannah Arendt (1906-1975) werd en wordt vaak een filosoof (of filosofe) genoemd, maar zelf dacht ze daar heel anders over. 'De politiek is mijn beroep,' zei ze in een beroemd televisie-interview in oktober 1964 ('Zur Person', televisie-interview met Günter Gauss, op YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=dVSRJC4KAiE&t=102s>). En inderdaad: veel van haar werk gaat over politiek in brede en in specifieke zin. In brede zin schreef ze over onze 'menselijke conditie' op deze aarde in haar boek *The Human Condition* uit 1958, in het Nederlands onder verschillende titels uitgebracht: *De mens: bestaan en bestemming*, *Vita activa* en *De menselijke conditie* (resp. 1968, 1994 en 2009). Ook in boeken als *On Revolution* uit 1963, waarvan ook al twee Nederlandse vertalingen verschenen, en in kleinere werken als het essay 'Introduction into Politics' uit de jaren

vijftig schildert ze een breed panorama van de geschiedenis en actualiteit van politiek denken. Deze werken staan in het teken van een lofzang op het menselijk handelen en het publieke debat en bevatten een pleidooi voor politieke ruimtes. Meer specifiek schreef ze begin jaren zeventig over de deplorabele toestand van de Amerikaanse democratie (en republiek) en het door het Watergate-schandaal en de affaire rond de Pentagon Papers vergiftigde politieke klimaat in het land. Hierover schreef Arendt onder andere 'Lying in Politics' (1972).

Kortom, een echte politiek denker (meer over de lange lijnen in het (politieke) denken van Arendt in Berding, 2021). Maar met dat woord 'denker' is ook aangeduid dat Arendt in de eerste plaats een intellectueel is voor wie het denken een 'beweging' inhoudt: een beweging van zich tijdelijk uit de wereld van het handelen, de *vita activa*, terugtrekken om zich over te geven aan

de beschouwing en de overpeinzing, volgens Arendt letterlijk van 'waar men mee bezig is', de *vita contemplativa*. Het is voor Arendt heel karakteristiek, zeker in haar laatste levensjaren, dat ze zich gelijktijdig bezighoudt met de heftige (Amerikaanse) politiek, het streven naar publiek geluk (*public happiness*) dat zo onder druk staat én met het innerlijke leven van de mens, diens vermogen tot denken en willen.

Twee lijnen

Bij Arendt komen dus twee lijnen samen: die van de wereld, of de openbaarheid en die van het meer solitaire en private bestaan, van een tijdelijk 'uit' de wereld stappen om je te bezinnen. Beide lijnen zijn verbonden met haar denken over de kunst en het kunstenaarschap, waarop ik me hier verder zal concentreren. Het bijzondere van kunst – of beter: kunsten – is dat deze zeer nauw verbonden zijn met de wereld. Immers, kunstenaars onttrekken materialen, zoals steen, koper en hout aan de natuurlijke wereld en gaan daarmee aan het werk, vaak, maar zeker niet uitsluitend of altijd, in een zekere eenzaamheid en distantie ten opzichte van de wereld van de dingen en van de mensen. Ook onttrekken kunstenaars ideeën aan de wereld om hen heen. Van Gogh had behoefte aan 'licht' en vertrok naar het zuiden van Frankrijk, de huidige kunstenaars-klimaactivisten voelen zich gedrongen zich middels hun kunst in het publieke debat te mengen. Kunstenaars kunnen vanuit een innerlijke beweging of noodzaak aan het werk gaan, maar er kan ook sprake zijn van opdrachten. Beide 'stimulaties' zijn voor kunstenaars van alle tijden.

Een zeker voorbehoud bij de genoemde eenzaamheid of distantie is dat al in lang vervlogen tijden veel kunstenaars allesbehalve kluizenaars waren. Vaak hadden ze een grote schare assistenten om hen te helpen bij de daadwerkelijke uitvoering van de kunstwerken. Er is niet voor niets de uitdrukking 'De school van' of 'Uit het atelier van'. Ze waren dus in bepaalde opzichten zeker 'in' en 'van' de wereld. Mooie voorbeelden zijn te vinden bij Rubens en Rembrandt. In het huidige kunstbedrijf met zijn beroemdheden als Ai Weiwei, Jeff Koons en Damien Hirst is er al helemaal geen sprake meer van een zich op zijn spreekwoordelijke zolderkamertje terugtrekkende hongerkunstenaar, maar wel van goed georganiseerde en geoliede kunstproductiebedrijven (meer hierover in Thornton, 2015). Maar ook waar kunst als het ware collectief wordt ver-

vaardigd, blijft er de verbinding met de wereld van de grondstoffen en de ideeën.

Niet 'uit het niets'

Kunst echter, en dat is het tweede bijzondere ervan, komt niet 'uit het niets': wat de kunstenaar met het materiaal – in welke vorm dan ook, 'materieel' of 'talig' – voorheeft en uiteindelijk doet, is gebaseerd op gedachten en ideeën en de behoefte deze op de een of andere manier tast-, zicht- en/of hoorbaar te maken. Dat is de reden dat de kunstenaar voor Arendt in de eerste plaats een denker is en dat de kunst of wederom beter: de kunsten nauw met dat denken verbonden zijn. Met die gedachten of invallen gaat een kunstenaar aan de slag, in welke materiële of niet-materiële vorm dan ook. Dat lijkt behoorlijk op wat Arendt in *De menselijke conditie* werken (*work*) noemt en wat het karakter heeft van (dingen) *maken*. Karakteristiek voor werken is volgens Arendt dat er een instrumentele logica mee verbonden is. Dat wil zeggen: een duidelijk te plannen en ook uitvoerbare weg van A – het doel 'voor ogen' – naar B – het eindresultaat van de inspanningen, het afgeleverde product. Terzijde merk ik op dat Arendt hier uitdrukkelijk zowel materiële als niet-materiële producten op het oog heeft, dus zowel tafels en stoelen, verkeersinfrastructuur en gebouwen, als theorieën en concepten, alles wat maar op de een of andere manier kan worden 'vervaardigd'. Die producten vinden vervolgens hun weg in de wereld en, zo meent Arendt, dragen in belangrijke mate bij aan de stabiliteit van die wereld. Ze vervullen een nuttige en vaak heel specifieke en (redelijk) eenduidige functie: een stoel is om op te zitten, een bureau om aan te werken, een gedicht om voor te dragen. Of stil te lezen, wat overigens duidelijk maakt dat het 'gebruik' van een kunstproduct in de loop van de tijd aanmerkelijk kan verschuiven. Vallejo (2021) beschrijft in haar monumentale studie over de geschiedenis van het boek de overgang van een orale cultuur, waarin gedichten uit het hoofd werden geleerd, naar een schrift/leescultuur, waarin iets onthouden steeds minder belangrijk werd. Een gedicht kon op papier (papyrus) worden gelezen of vanaf papier voorgedragen.

Maken/werken, en het vervaardigen van kunst

Voor Arendt is er bij het vervaardigen van kunst een zekere gelijkenis met het maken van (andere, 'nuttige') voorwerpen. Er is de wereld, waaruit

materialen en ideeën worden genomen, er is sprake van een vervaardigingsproces en van een fysiek-mentale 'inzet' van de maker. Naast deze gelijkenis zijn er echter verschillen tussen maken/werken, gedacht vanuit de hierboven kort geschetste instrumentale logica en het vervaardigen van kunst(voorwerpen). Deels aan de hand van Arendt zelf denk ik hierop verder en bespreek drie punten.

(1) Om te beginnen werkt een kunstenaar zelden als het ware mechanisch in één rechte lijn van idee naar product. Het is veelal meer een kwestie van vallen en opstaan, uitproberen en mislukken, bijstellen en opnieuw beginnen. Veelzeggend is de uitdrukking 'aan de slag gaan', met de connotatie van inzet en strijd. Dat dit lang kan worden volgehouden laat kunstenaar Constant (Nieuwenhuijs) (1920-2005) zien bij zijn laatste, (on)voltooide schilderij, 'Le piège', een groot doek van 170 bij 167 cm. Hij is er al ruim een jaar mee bezig en nog tot vlak voor zijn overlijden brengt hij kleine, soms voor de toeschouwer nauwelijks waarneembare correcties en aanvullingen aan (zoals te zien in 'Constant '05 – Avant le départ'. Documentaire *Het uur van de wolf*. VPRO. Uitzenddatum 21-12-2005). Voor het maken van kunst is het essentieel dat er steeds sprake is van een met en tegen elkaar (in) bewegen van de eigen inbreng van de kunstenaar, zijn of haar 'stem' en het materiaal dat hij of zij onder handen heeft en dat als een tweede of tegenstem reageert op die eerste. De eerste en de tweede stem fungeren zo als elkaars kritische instanties. Hier paraphraseer ik een idee van Hartmut Rosa (2022) aangaande een eerste en tweede 'stemvork'. Wanneer deze elkaar inderdaad kritisch bejegenen, ontstaat er iets wat Rosa 'resonantie' noemt.

(2) Een tweede verschil tussen werken/maken en kunstvervaardiging is dat de producten van het eerste echt zijn bedoeld voor de wereld, terwijl veel kunstvoorwerpen nooit de wereld zullen bereiken, bijvoorbeeld omdat ze in het atelier van de kunstenaar blijven of omdat een geschreven partituur nooit tot klinken zal worden gebracht in een concertzaal, of omdat ze, al dan niet via galleries en veilingen, iemands privébezit zullen worden. Denk ook aan de term 'privécollectie' die erop wijst dat 'de wereld' in bredere zin hier geen rol speelt.

(3) Een derde verschil betreft de vrijheid die de werker/maker/vervaardiger heeft of wordt toe-

gestaan. Arendt wijst er, overigens niet als eerste, op dat we in een maatschappij van productie-arbeiders leven; de plek – fabriek, kantoor, ziekenhuis, boerderij – maakt hierbij geen verschil. Iedereen, in welke functie dan ook, is onderworpen aan de eisen die het productiesysteem stelt. Bij haar analyse hiervan komt al gauw het plaatje van Charlie Chaplin tussen de raderen in de film *Modern Times* (1922) in gedachten. Noch over de doelstellingen, noch over de productiemethode hebben werkers (nog) enige zeggenschap. Marx, wiens economische theorie door Arendt uitvoerig wordt besproken in *De menselijke conditie* (en niet onverdeeld positief) spreekt van 'vervreemding'. Anders is dat, idealiter, bij de kunstenaar – volgens Arendt dan ook nog de enige 'werker'. Hij of zij kan zelf bepalen wat er gemaakt gaat worden en aan welke innerlijke drang of noodzaak dit ontspruit, kan zelf de middelen, het medium, de materialen kiezen – ja kan zelfs zelf bepalen of het uiteindelijke resultaat beantwoordt aan het 'denk-ding' dat aanvankelijk voor ogen stond.

Volgens Arendt zijn kunstenaars dus (nog) de enige 'werkers' in een 'arbeidende' maatschappij (*Vita activa*, ed. 1999, p. 111-112). Maar wat betekent dat nu? Is die kunstenaar dan toch iemand die volgens een vast patroon van A naar B werkt? Dat bedoelt Arendt zeer zeker niet. Ze contrasteert hier het maken/werken met een derde laag van de *vita activa* die ze als 'onderlaag' beschouwt en die onze menselijke conditie schraagt: arbeiden (*labor*). Hieronder verstaat ze onze biologisch-metabolische basisconditie die tot uitdrukking komt in de permanente cyclus van 'geven en nemen' in en met de natuur (idem, p. 85-134). Arendts stelling is dat werken en maken steeds meer zijn gaan lijken op dit soort automatisch en cyclisch verlopende processen, waarin voor het denken geen enkele plaats is. Maken, hoezeer misschien ook op de automatische piloot of in opdracht van iemand anders, bevat toch altijd een idee, een wens of verlangen om iets te vervaardigen. Wanneer Arendt stelt dat kunstenaars nog de enige werkers zijn in de arbeidersmaatschappij van 'job holders', bezingt ze niet zozeer hun 'authenticiteit' of 'autonomie', maar wel het feit dat zij zich weten te onttrekken aan het routineuze, ongereflexeerde arbeiden.

Inkapselen of verzet?

Toch is dat wellicht, zowel in verleden als heden van het kunstbedrijf, een te optimistische ge-

dachte. Kunstenaars hebben zich wel degelijk laten inschakelen in de vervaardiging van goedkope, routineuze en propagandistische kunst. De ideeën waaruit hun werken voortspuiten, waren soms maar in beperkte mate van henzelf, aangereikt door kerkelijke of wereldlijke machthebbers. Tot ver in de twintigste eeuw kennen we de door-en-door ideologische kunst zoals de hyperarchitectuur en propagandafilms van de nazi's en de stalinisten.

Tegenover die inschakeling staan de kunstenaars die zich niet lieten of laten inkapselen door het regime van hun land, die vlucht(t)en of in verzet kwamen, of komen. Staten en overheden zijn soms weinig gecharmeerd, om het zacht uit te drukken, van oppositionele kunst(enaars) en voeren soms een ronduit agressief, repressief beleid jegens hen. Denk aan de vervolging van schrijvers, onder wie dichters zoals Anna Achmatova, in de Sovjet-Unie. In jl. september vijftig jaar geleden was een van de eerste daden van het Pinochet-regime in Chili het opsluiten, martelen en vermoorden van kunstenaars. Een van de bekendste slachtoffers hiervan was de zanger-gitarist Victor Jara, wiens handen werden verbrijzeld. De al genoemde Ai Weiwei kreeg met pesterijen en brandstichting in zijn atelier te maken; talloze, minder bekende kunstenaars in zijn land konden het niet meer bolwerken. In een recent interview in *de Volkskrant* maakt Weiwei overigens een duidelijk statement over de rol van de kunstenaar in de huidige tijd: '... als je als kunstenaar geen activist bent, dan ben je een dode kunstenaar' (Dirks, B. (2023). Weiwei en wij. In *de Volkskrant*, 15 september, p. V4-V6). Ai's autobiografie (Ai, 2021) maakt duidelijk dat voor hem inderdaad vrijwel vanaf het begin van zijn loopbaan als kunstenaar kunst, activisme en verzet hand in hand gaan. In De Kunsthal in Rotterdam loopt van 30 september 2023 tot en met 3 maart 2024 een grote overzichtstentoonstelling.

Betekenenissen en bruggen bouwen

Nog steeds worden kunstenaars, zowel de beeldende als de 'talige', over de hele wereld vervolgd. Dat maakt mijns inziens duidelijk dat wat een kunstenaar doet, meer is dan iets maken: het staat altijd óók voor bepaalde, expliciete of impliciete *betekenissen*, bijvoorbeeld verzet tegen een regime of tegen maatschappelijke of politieke misstanden. Ik denk dat het niet toevallig is dat voor nogal wat hedendaagse kunstenaars de (gecombineerde) klimaat- en vluchtelingen-

problematiek een bron van zorg of beter: verbijstering is. Zij proberen om hieraan beelden en woorden te geven, terwijl dat eigenlijk onmogelijk is. Een bijzonder indrukwekkend voorbeeld hiervan vond ik bij Leidy van Leeuwen, werkzaam in Den Haag (www.leidyvanleeuwen.nl) (NB Hanke Drop verwijst in haar bijdrage aan dit katern ook naar werk van Van Leeuwen, red.). Dit maakt duidelijk dat kunst zich begeeft op het grensvlak en de overlappingen tussen private ervaringen – van ontworteling en ontheemding, van doodsangst – en de politieke en maatschappelijke context. Kunstenaars zijn in staat om deze ervaringen te articuleren en er een breder perspectief aan te geven. Daarmee zijn zij bruggenbouwers tussen verschillende werelden.

Joop Berding is opvoedingsfilosoof en auteur. Van zijn hand verscheen een groot aantal boeken, waaronder vier over Arendt, en voorts artikelen en boekhoofdstukken. Een overzicht hiervan is te vinden op zijn website www.joopberding.com

Verder lezen

- Ai, Weiwei (2021). *1000 jaar vreugde en verdriet*. Amsterdam: Lebowski.
- Arendt, Hannah (2009). *De menselijke conditie*. Amsterdam: Boom. (Gebruikt is de editie van 1999, onder de titel *Vita activa*. De mens: bestaan en bestemming)
- Berding, Joop (2021). *De werelden van Hannah Arendt. Lange lijnen in leven en werk*. Soest: Boekscout.
- Rosa, Hartmut (2022). *Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World*. Cambridge etc.: Polity.
- Thornton, Sarah (2015). *Wat is een kunstenaar? 33 artists in 3 acts*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Vallejo, Irene (2021). *Papyrus. Een geschiedenis van de wereld in boeken*. Amsterdam: Meulenhoff.

Column

Thema

Verschijnen als het aangaan van verschil in het hier-en-nu

Sandra G.L. Schruijer

Opgeleid als positivistisch onderzoeker in de sociale en organisatiepsychologie, en daardoor expert in het gedrag van de gemiddelde mens (die natuurlijk niet bestaat), ben ik pas een psycholoog geworden nadat ik mij heb bekwaamd in de psychoanalyse en groepsdynamiek. En zo inzicht heb verworven in de mens als uniek en sociaal dier. Het zal geen verbazing wekken dat alles wat riekte naar psychodynamica tijdens mijn opleiding meteen geassocieerd werd met Sigmund Freud. En Freud was nu eenmaal een charlatan, althans, zo oordeelden mijn behavioristische en experimentele leermeesters, die sterk beïnvloed waren door de naoorlogse Amerikaanse dominantie in economie, politiek, cultuur en wetenschap (Schruijer, 2012). Mijn nieuwverworven kennis bleek echter onmisbaar voor mijn (actie-)onderzoek naar de dynamiek van interorganisatiele samenwerkingsrelaties. En reikte handelingswijzen aan om de ontwikkeling ervan te faciliteren (Schruijer, 2021).

Het zal dan ook niet verrassen dat filosofie ontbrak in mijn studie, hooguit kregen we enkele basisinzichten in de wetenschapsfilosofie mee. Om vervolgens uitsluitend ondergedompeld te worden in kwantitatieve methoden om 'evidence-based' kennis te vergaren. Ten behoeve van 'de Wetenschap'. Dat ontbreken van filosofie heb ik altijd als een gemis ervaren. En dat terwijl de relatie tussen psychologie en filosofie historisch gezien innig is: de psychologie komt immers uit de filosofie voort. Maar

ja, de empirische focus en de afkeer van alles wat maar enigszins met introspectie te maken heeft (denk aan de pejoratieve term 'armchair psychology'), spelen hierin ongetwijfeld een belangrijke rol. Gaandeweg vroeg ik mezelf meer en meer af: wat is er eigenlijk mis met het werken met eigen en andermans ervaringen, met gedachten en met kritische (zelf)reflectie? Al dan niet vanuit een leunstoel? Nu, enkele decennia later, gun ik mezelf de ruimte om me in de filosofie te verdiepen. Maar waar te beginnen?

Hannah Arendt en haar werk

Ik begon het een en ander te lezen om me vervolgens in te schrijven voor een cursus over Hannah Arendt en haar werk. Meerdere interessante en zeer gedreven sprekers passeerden de revue. Vele ideeën van Arendt spraken mij buitengewoon aan en acht ik uiterst relevant voor mijn onderzoeks- en interventiedomein aangaande samenwerkingsdynamiek. Bijvoorbeeld die rond pluraliteit, verschijnen, het primaat van relatie, moed en verantwoordelijkheid, Amor Mundi, en nataliteit (Arendt, 1958). Actoren gaan samenwerken omdat ze verschillen, en, interafhankelijk zijn. Groepsdynamiek ontstaat juist vanwege pluraliteit omdat deze spanning oproept. Relaties dienen worden aangegaan met 'de Ander' (en veelal meer dan één), die een diversiteit aan belangen, perspectieven en identiteiten met zich meebrengt. Samenwerken impliceert het aangaan van een relatie met die ander(en) en dus het kunnen werken met verschil mét de bijbehorende spanning. Dat is op microschaal, in een tweepersoonsrelatie, al ingewikkeld. Dus op macroschaal, over de grenzen van een veelheid aan juridisch onafhankelijke actoren (organisaties maar ook landen) is het onmetelijk complex, getuige wat er geschiedt op het wereldtoneel.

Interorganisatiele samenwerking wordt vaak gekenmerkt door groepsdynamiek betreffende onder meer conflict en conflictvermijding, machtsuitoefening en machteloosheid, die de betrokkenen niet altijd zelf herkennen. Lastig blijkt ook het erop reflecteren met een uitgesteld oordeel. Zich uitspreken over de eigen belangen, ideeën en ervaringen zonder de verbinding met de anderen te verliezen, blijkt voor velen een bijkans onmogelijke opdracht. Terwijl het juist gaat om handelen, aldus Arendt, en de moed opbrengen om het eigen perspectief in te brengen, zonder dat je weet wat de ander ermee doet. Uit verantwoordelijkheidsgevoel, eigenheid en engagement met de wereld of het relevante sociale systeem. Zonder prematuur de relatie te verbreken, immers, zo betoogt Arendt, we kunnen telkens opnieuw beginnen. Zo kunnen partijen alsnog

samenwerken, ondanks een eventuele geschiedenis van conflict. Essentieel is dus te kunnen en durven verschijnen, in het hier-en-nu, dat wil zeggen in het aangezicht van de Ander. Echter keer op keer blijkt dat betrokkenen zoiets moeilijk vinden, het niet durven, en zo gaan ze het verschil uit de weg en wordt de potentiële meerwaarde van samenwerking ondermijnd. Dat een dergelijk 'verschijnen' vaak geïd wordt als 'kwetsbaar opstellen' in plaats van 'het in eigen schoenen staan' drukt de angst ervoor goed uit (Schruijer, 2023). Vanuit mijn rol als actie-onderzoeker, begeleider en/of ontwikkelaar help ik betrokkenen deze spanning te hanteren en de relatie (en dus het verschil) aan te gaan. Daarbij ben ik geen afstandelijke onderzoeker.

Gezamenlijke betekenisgeving

'If you really want to understand something, try to change it', zo sprak Kurt Lewin, hoogleraar en émigré uit Hitler Duitsland en een van de grondleggers van mijn vakgebied. Want pas dan kun je gaan begrijpen hoe iets van binnenuit werkt, wat betekenis heeft en identiteit verleent, waarom er mogelijk weerstand is, etc. In plaats van onderzoek náár groepen en organisaties doe ik dan ook graag onderzoek mét groepen en organisaties. Waarbij ik zélf een relatie aanga met het sociale systeem waarvan ik de diepere socio-emotionele dynamiek wil begrijpen en met mijn eigen subjectiviteit werk. Overigens zonder mijn autonomie als onderzoeker te verliezen. Ik probeer zo in contact te komen met die dynamiek die zich tussen personen (die organisaties representeren) ontvouwt. Hoe gaan zij om met ambiguïteit en onzekerheid, ontbrekend vertrouwen, met diversiteit, hoe 'doen' ze gemeenschap, i.e. hoe 'verschijnen' ze? Mijn aandacht gaat uit naar het hier-en-nu, onder meer hoe het gesprokene zich verhoudt tot wat er tussen de regels wordt gezegd en gedaan (Vansina & Vansina-Cobbaert, 2008). Belangrijk is om hierop met de betrokkenen te reflecteren en een proces van gezamenlijke betekenisgeving te starten.

Zoals gezegd, bleek de cursus over Hannah Arendt inhoudelijk zeer de moeite waard. Niettemin trof het me zeer, dat er nauwelijks 'verschenen' werd. Er was geen ruimte om kennis te maken met de gehele groep, cursisten en docenten tezamen, hooguit in klein verband tijdens de maaltijd en aan de bar. Het aantal cursisten was bijzonder groot, hetgeen zorgde voor een werkvorm waarin gezonden werd en inhoudelijke vragen konden worden gesteld, een uitzondering daargelaten. Geen aandacht voor hoe we verschenen, geen joint sense making, geen amor circuli. De gemeenschap kwam niet tot leven. De positivistische psychologie waarin

ik ben opgeleid is goed in spreken óver, op een veilige afstand ('waardevrij'). Jammer genoeg gebeurde dat ook hier, terwijl de hoofdpersoon juist oproept tot verschijnen, tot spreken mét. Verschil aangaan is een actief proces, met betrokkenen, dat zich afspeelt in het hier-en-nu. Verschijnen is verschil doen. Opnieuw geboren worden, maar ook boren en boren. Het is niet alleen maar een woordspel, maar toch vooral een boor(d)spel.

Sandra Schruijer is hoogleraar Organisatiewetenschap aan de Utrecht School of Governance, Universiteit Utrecht en directeur van Professional Development International bv.

Verder lezen

- Arendt, H. (1958). *The human condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marrow, A. (1969). *The Practical Theorist: The Life and Work of Kurt Lewin*. New York: Basic Books.
- Schruijer, S. (2012). Whatever happened to the term 'European' in European social psychology? A study of the ambitions of in founding the European Association of Experimental Social Psychology, *History of the Human Sciences*, 25(3), 88-107.
- Schruijer, S. (2021). The group dynamics of interorganizational relationships. *Oxford Research Encyclopedia of Psychology*, 1-19, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190236557.013.512>.
- Schruijer, S. (2023). Kwetsbaar opstellen of in eigen schoenen staan? *Groepen: Tijdschrift voor Groepsdynamiek en Groepspsychotherapie*, Nummer 4 (in druk).
- Vansina, L., & Vansina-Cobbaert, M.-J. (2008). *Psychodynamics for consultants and managers: From understanding to leading meaningful change*. Wiley: Londen.

Thema

De media reiken de lezer, kijker en toeschouwer beelden aan van vluchtelingen die het cliché van 'vluchtelingenstromen' niet ontstijgen. Op deze wijze ontnemen de media de mogelijkheid om de wereld van de vluchteling te leren kennen voorbij de gebruikelijke beelden. Hanke Drop neemt de handschoen op om door het centraalstellen van Hannah Arendt, zelf vluchteling, én drie kunstenaars een bijzonder beeld te schetsen. De clichébeelden worden zo uit hun schijnbare betekenisloosheid bevrijd.

Beelden van 'de' vluchteling

Hanke Drop

Wat is een karakteristieke afbeelding van 'de' vluchteling?

Dit was een vraag waar het onderzoeksgroepje waar ik de afgelopen vijf jaar deel van was zich over boog. Aan het einde van ons longitudinale onderzoek naar hoe oud-studenten van de pre-bachelor voor vluchtelingstudenten hun zoektocht in de Nederlandse samenleving ervaren (waaronder voor een belangrijk deel het door hen genoten onderwijs), maakten we het boek 'Niet meer (slechts) een vluchteling' voor docenten, medestudenten en beleidsmakers in het hoger onderwijs. Als dit *Loving Geopolitics* katern verschijnt is de officiële boekpresentatie net geweest.

Het ontwerpbureau dat de opmaak van het boek deed, bracht ons in contact met een illustrator met zelf een vluchtverleden die de prachtige illustraties heeft gemaakt. We konden verzoekjes doen voor een bepaald type illustraties, 'meer realistisch' of juist 'meer poëtisch, abstract' bijvoorbeeld, en we kregen inzage in een portfolio van de illustrator met eerder werk van hem. In ons onderzoeksgroepje zijn we met ons vier: twee van de onderzoekers hebben een vluchtverleden, en twee niet. We bleken alle vier andere illustraties mooi te vinden. Wel waren we het erover eens dat de illustraties zouden moeten passen bij de boekinhoud, en we spraken een voorkeur uit voor 'meer poëtisch'. Er waren twee realistische illustraties in het portfolio die ik heel aansprekend vond, maar mijn collega's vonden deze nogal cliché. Dat kon ik be-

grijpen. Ga zelf maar eens na welke beelden in je opkomen als je zou worden gevraagd een tekening te maken van vluchtelingen. De voor de hand liggende voorstellingen zijn een overhellende boot vol mensen in allerlei leeftijden, met - maar ook zonder - reddingsvest, en een stoet van onder bepakkings gebukt gaande mensen. Om een beeld van 'de' vluchteling vragen is natuurlijk al vragen om een cliché. Met ons boek beogen we door vele citaten uit gesprekken met oud-vluchtelingstudenten te hebben opgenomen, juist een genuanceerder - clichés ontstijgend - beeld te schetsen van de uiteenlopende keuzes, gevoelens, ervaringen en reflecties daarop van jonge mensen met een vluchtverleden. Geen mensenstoet dus voor ons boek.

Bij mij bleef wel de vraag hangen hoe bijvoorbeeld (activistische) schrijvers en kunstenaars publiekelijk tegenkracht geven tegen de (ook historisch) wijdverbreide negatieve beeldvorming - en erger - over vluchtelingen. Ontkomen zij aan de geijkte beelden van 'de' vluchteling?

In dit artikel geef ik voorbeelden van een schrijver en drie kunstenaars met werk waarin zij de complexe maatschappelijke positie van vluchtelingen kritisch onder de aandacht brengen. Om te beginnen een schrijver die zelf heeft moeten vluchten, en die enerzijds scherpzinnig speelt met ' cliché-beelden' van zichzelf en haar Joodse medevluchtelingen, en die anderzijds een bijzonder gelaagd beeld neerzet: Hannah Arendt. Daarna belicht ik werk van de Chinese kunstenaar Ai Weiwei (die ook heeft moeten vluchten), van de Nederlandse kunstenaar Leidy van Leeuwen en van de Zuid-Afrikaanse kunstenaar William Kentridge (deze twee hebben geen vluchtverleden). We zien steeds beelden van wat het betekent om te moeten vluchten, maar op zoveel verschillende manieren en in verschillende fasen van wat zo eufemistisch wordt genoemd 'het vluchtverhaal'.

Hannah Arendt

In één van haar meest autobiografische geschriften (ook haar gedichten hebben een hoogstpersoonlijk karakter), het essay *'Wij Vluchtelingen'*, geeft Hannah Arendt een gelaagd beeld van zichzelf en haar Joodse medevluchtelingen die, na nazi-Duitsland te zijn ontvlucht, zijn terechtgekomen in een nieuw thuisland. Arendt arriveerde in 1941 in New York, samen met haar tweede man, Heinrich Blücher. In de Verenigde Staten zou ze nog 14 jaar stateloos blijven, waarover ze in *'Wij Vluchtelingen'* schrijft: 'ik kan me nauwelijks iets gevaarlijkers voorstellen, omdat we nu eenmaal in een wereld leven waarin mensen als zodanig al enige tijd niet meer bestaan' (Hannah Arendt (2008). *Joodse Essays* (samenst. J. Kohn & H. Feldman). *'Wij Vluchtelingen'* dateert van de beginperiode in de VS, van 1943. In dit essay bezigt Arendt een taalgebruik dat we ook in latere publicaties zien terugkomen. Het kenmerkt zich door spot, ironie en sarcasme, en bevat vaak omdraaiingen (het absurde dat wordt voorgesteld als normaal, etc.). Meteen in de openingszinnen maakt Arendt duidelijk dat, in tegenstelling tot wat de titel suggereert, de term vluchteling haar helemaal niet bevalt: 'Allereerst stellen wij het niet op prijs 'vluchtelingen' genoemd te worden. Wij noemen elkaar 'nieuwkomers' of immigranten" (idem, p. 351). Waarom dit zo is maakt ze ook meteen duidelijk: vluchtelingen waren, tot voor kort, mensen die iets op hun kerfstok hadden, of die een bepaalde politieke opvatting hadden waar-

door ze moesten vluchten. 'Wij hadden echter niets gedaan en de meesten van ons hebben in de verste verte geen radicale politieke opvattingen gekoesterd' (ibid.). Door deze nieuwe situatie zijn vluchtelingen nu degenen die 'de pech gehad hebben in een ander land te arriveren zonder middelen van bestaan en die door een vluchtelingencomité geholpen moesten worden' (ibid.). Arendt maakt heel invoelbaar duidelijk in dit essay dat niet alleen het begrip 'vluchtelingen' door de Holocaust een nieuwe betekenis heeft gekregen, maar ook dat deze vluchtelingen (waaronder zichzelf) alles kwijt zijn geraakt, ook hun gevoel ergens thuis te horen en worden gereduceerd tot individuen. Arendt hamert erop dat zij echter, al dan niet religieus, Joden blijven. Dit is immers hun behoud. Het essay eindigt met de wrange constatering dat niet alleen de Joden van hun rechten zijn beroofd: 'Vluchtelingen die van land naar land verdreven worden vertegenwoordigen de avant-garde van hun volk – indien zij hun identiteit weten te bewaren'. Aan het einde stelt Arendt dat er sprake is van een uniek feit: 'Voor het eerst verloopt de Joodse geschiedenis niet op zichzelf maar is ze nauw verbonden met die van alle andere volken' (idem, p. 363).

Ai Weiwei

Op de voorgrond: 'Porcelain Pillar with Refugee Motif', 2017 en links op de muur: 'Odyssey', 2017 [Met dank aan Joop Berding voor deze foto]

'In Search for Humanity' (t/m 3 maart 2024 in de Kunsthal, Rotterdam) heet de tentoonstelling van kunstenaar, mensenrechtenactivist en een van de bekendste critici van dictatoriale regimes, Ai Weiwei. Op de bovenste porseleinen vaas hier op de foto (onderdeel van een porseleinen zuil van meer dan 3 meter hoog, bestaand uit zes porseleinen vazen op elkaar) zie je onder barre omstandigheden (regen, storm, alles in de omgeving lijkt hevig te bewegen) mensen zich voortspoeden terwijl ze kinderen of gewonden dragen en begeleiden. Op de onderste vaas is het bootmotief te zien. Boven de boot dreigende wolken en bliksemschichten, eronder (beter te zien op een catalogusfoto) metershoge golven die tegen en in de boot slaan. Het behang op de muur links van de vazen is het werk 'Odyssey'. Hierin hebben de kunstenaar en zijn team de multiële crises die onderliggend zijn van wat heet 'de vluchtelingencrisis' in beeld willen brengen: verschillende geschiedenissen, regionale en religieuze conflicten, economische onderdrukkingssystemen en klimaatcrises. Hun onderzoek begonnen ze bij de oudst bekende vluchtbewegingen in de wereld, die in het Oude Testament, en tekenden in de stijl van oud-Egyptische oud-Griekse houtsneden, keramiek en muurschilderingen. In hun tekeningen integreerden ze beelden van hedendaagse conflicten van sociale media, en vanuit eigen ervaringen van Weiwei die vluchtelingkampen (o.a. op Lesbos) bezocht. Beide werken uit 2017 passen bij elkaar en gaan over de oorzaken waardoor en de omstandigheden waaronder mensen moeten vluchten vanuit het oorlogsgeweld in of via de Arabische wereld.

Leidy van Leeuwen

Het 'Vluchtverhalen' werk (<https://leidyvanleeuwen.nl/werk/vluchtverhalen.html>) van de Nederlandse kunstenaar Leidy van Leeuwen gaat ook over de omstandigheden voor vluchtelingen tijdens hun vlucht, en daarna tijdens de asielprocedure. Ook Van Leeuwen toont ellenlange én brede (opvallend door het schaduwperspectief) stoeten van mensen, zwaarbepakt, zorgdragend voor kinderen en mensen die slecht ter been zijn. Er zijn gevouwen bootjes van papier dat afkomstig lijkt uit een atlas bovenop iele sprietjes. In een van de werken steekt het sprietje niet alleen door een bootje heen, maar ook in een babylichaampje dat op de buik ligt op een houten onderstel: 'Aangespoeld, 2019'. In contrast met de instabiele sprietjes zijn er ook twee bootjes elk op een kleinere, houten standaard die weer vastzit op een hoge houten onderstel zo solide als een spoorbiel. Sommige bootjes rijden op meerdere wielletjes, 'Integreren met zijwielletjes, 2018'.

Met rode, wollen draden zijn eveneens te voet voortgaande mensen afgebeeld ('Op drift'), en in het werk 'Verstekeling, 2018' een vallende mens uit een vliegtuig. Dit thema komt ook terug in 'De man die uit het vliegtuig viel, 2018', in een ander werk 'De verstekeling' uit 2018 en in een rode kluwen mensenlichamen vallend uit de lucht 'Boven de city, 2017'. De rode draad komt ook terug als complexe verbinding tussen voorttrekkende mensen in de serie 'Zeeroute 1 en 2, 2016', 'Balkanroute, 2016' en 'Vluchtroute, 2016' en draait in - soms flarden van - lijnen in individuele mensen door.

In de installatie 'Ontvangst, 2018' is een stapelbed in een azc te zien, met daarop een deken met ook weer in rood (jacquard) het mensenstoetmotief. De stapelbedden komen opnieuw terug als motief in '100 voor Moria, 2023', een beeld dat een navrante associatie oproept met de stapelbedden in barakken in kampen in de Tweede Wereldoorlog. Buitengewoon macaber vind ik de realiteit van drie tekeningen van menselijke lichaamsdelen waarop grote littekens en een grote bepleisterde wond te zien zijn: 'nier voor de overtocht I en II' en 'lever voor de overtocht'.

William Kentridge

Samen met EYE Amsterdam maakte de Zuid-Afrikaanse veel-kunstenaar William Kentridge in 2015 de bewegende voorstelling 'More Sweetly Play the Dance' (<https://www.youtube.com/watch?v=pA7uob5PIpw>). Je kunt allerlei interpretaties hebben van deze stoet: voeren deze mensen een dodendans uit? Is het een protestmars? Een processie? Een vluchtelingenstoet? Voor Kentridge is het een dans van de Dood in de vorm van een processie, een oervorm die voor hem de 'condition humaine' verbeeldt. In de Groene Amsterdammer beschreef Jaap Guldemon, in april 2015 de director of exhibitions en curator van EYE, het zo: 'Zowel bijbels als politiek, humaan als niet-humaan, zowel politieke vluchtelingen uit Syrië als mensen op de vlucht voor ebola, zowel Plato als de wanhopige mensen in de straten van Johannesburg. 'Het beeld van een processie van mensen die hun bagage dragen of achter zich aan slepen is zowel hedendaags en urgent als een beeld dat diep in onze psyche geworteld zit', aldus Kentridge. Door de bezoeker tegen de looprichting in te laten lopen, creëert Kentridge zijn eindeloze processie: een processie die zowel de veerkracht van de mens als de onmacht om tot een betere wereld te geraken voelbaar maakt.' Ik bezocht 'More Sweetly Play the Dance' in EYE in 2015 en was er erg van onder de indruk.

Tot slot

Natuurlijk betreft het bovenstaande een kleine, persoonlijke selectie van, naast Hannah Arendt, drie kunstenaars en hun verbeelden van vluchtelingen om aandacht te vragen voor hun problematische maatschappelijke tussensituatie. Uit de keuze komt naar voren dat ' clichébeelden' over vluchtelingen heel bewust en op verrassende en onverwachte wijzen worden ingezet door schrijvers en kunstenaars – met en zonder vluchtverleden –, waardoor deze beelden een krachtige uit- en doorwerking hebben. Interessant om te lezen, ook in dit verband, is het mooie artikel van Joop Berding in dit katern, waarin hij Arendts kunstopvatting en haar gedachten over kunstenaars en hun werk uiteenzet.

Hanke Drop is docent-onderzoeker aan de Hogeschool Utrecht. Hanke is lid van de kernredactie.

Voor dit stuk is gebruik gemaakt van het hoofdstuk dat Joop Berding (ook auteur in dit katern) en ik samen schreven voor Berdings boek *De werelden van Hannah Arendt* uit 2021. Dit betreft hoofdstuk 4, getiteld 'Ontworteling als persoonlijk drama: 'Wij Vluchtelingen'.

Mocht je nieuwsgierig zijn naar het boek *Niet meer (slechts) een vluchteling*, stuur dan svp een mailtje aan hanke.drop@hu.nl, dan sturen we de digitale versie van het boek toe.

Een fragment uit het boek is opgenomen in de rubriek Young.

Thema

Essay-reflectie

De verovering van de ruimte en de status van de mens

Hoofdstuk 8 uit de essaybundel: *Tussen verleden en toekomst* door Hannah Arendt.

Octavo Publicaties Amsterdam 2023

ISBN: 978-94-90334-39-0

Jacqueline de Jongh - Moolenaar

'Het gaat er niet om wat je ziet maar hoe je kijkt

(Vrij naar: Henry David Thoreau, 1817-1862)

Razend knap analyseert Hannah Arendt in dit hoofdstuk het volgens haar 'radicaalste en snelste revolutionaire proces' waarvan de wereld ooit getuige is geweest: de atoomrevolutie, teweeggebracht door wetenschappers, geïnspireerd door een buitengewone liefde voor harmonie en wetmatigheid.

De natuurwetenschapper die zonder aarzelen ook destructieve potentie ontketent bekommert zich echter niet om het voortbestaan van onze planeet, stelt Arendt. Die kent geen Amor Mundi. De status van de mens is voor de wetenschapper een absurd begrip geworden, de moderne wetenschap heeft zich volledig geëmancipeerd van antropocentrische overwegingen, stelt Hannah Arendt.

De mens is slechts een waarnemer van het universum en van de talrijke manifestaties daarvan. Zij citeert, naast vele andere prominente natuurkundigen, Niels Bohr: 'alleen door af te zien van een verklaring van leven in de gewone zin van het woord, krijgen we de mogelijkheid om de kenmerken ervan in beschouwing te nemen'.

Arendt beschrijft boeiend hoe de wereld van de fysica zich verwijderde van de reikwijdte van menselijke zintuigen. Er werd een beroep gedaan op de combinatie van abstractie en verbeelding. Het is die fusie, die de mens in staat stelt de ruimte te veroveren.

Vanaf het moment dat de wetenschap werd geabsorbeerd door de technologie en zo haar intrede deed in de feitelijke wereld, volgde een stortvloed aan wonderbaarlijke en vernuftige instrumenten, die voor ons vandaag de dag gemeengoed zijn. Arendt doelt hier met name op de computer: elektronische breinen kregen het vermogen het werk van de mens beter en vooral sneller te doen.

Het moderne wetenschappelijke avontuur begon met gedachten die nooit eerder waren gedacht. Copernicus verbeelde zich ooit al op de zon te staan en de loop van de planeten te overzien vanuit een ander perspectief, net als een astrofysicus.

Maar, stelt Arendt, alles wat de mens redelijkerwijs verlangt lijkt hem te worden ontzegd zodra hij zich buiten het bereik van zijn aardse habitat begeeft. Meten is blijkbaar niet weten en wat we kunnen denken is iets anders dan wat we denken te kunnen. Alleen door zich los te maken van de aardse beperkingen komt de mens tot nieuwe perspectieven.

Een nog steeds actuele gedachte van Arendt is dat wij, om de ruimte te verkennen, de wereld van onze zintuigen en lichamen niet alleen in onze verbeelding moeten verlaten maar ook in werkelijkheid. De astronaut moet zich gaan gedragen als een kind van abstractie en verbeelding. Het aan de aarde gebonden verstand 'wordt uit zijn voegen gelicht'. Tijd is een relatief verschijnsel, de tweelingparadox van Einstein wordt realiteit.

Het belang van het ruimtevaartproject staat volgens Arendt buiten kijf. Hoewel volgens haar in de wetenschap elke stap voorwaarts sinds de tijd van Copernicus heeft geleid tot een verlaging van de status van de mens. Wat men dacht te weten, blijkt achterhaald of onjuist. Heisenberg heeft immers aangetoond dat er beperkingen kleven aan metingen met door de mens geconstrueerde instrumenten. De mens loop zodoende op jacht naar een objectieve realiteit altijd zijn eigen staart achterna.

In een met instrumenten volgepakte cabine is de astronaut volgens Arendt de symbolische belichaming van Heisenbergs mens. Hoe meer die mens alle antropocentrische overwegingen uit zijn contact met de niet-menselijke wereld om zich heen wil elimineren, des te onwaarschijnlijker is het dat hij ooit iets anders dan zichzelf tegenkomt. Kafka omschreef het volgens Arendt als volgt: 'de mens heeft het Archimedische punt gevonden, maar tegen zichzelf gebruikt'. Als vrijelijk in de ruimte zwevende waarnemers observeren we ons eigen gedrag. De waarneming blijft subjectief maar de totaliteit van technologie zal volgens Arendt uitmonden in een grootschalig biologisch proces. De verovering van de ruimte zal de status van de mens volgens alle maatstaven die we kennen echter niet alleen verlagen, maar ook tenietdoen, stelt Arendt. Com-

municatie zal ingrijpend veranderen en daarmee het aanzien van de wereld.

Deze ontwikkeling maken wij nu door.

Het denkbeeld van een positie van de mens op een evolutionaire ladder is schone schijn, niet in de laatste plaats omdat er vele ladders blijken te zijn en minstens zoveel denkbeelden. Het verschijnsel tijd maakt dat het speelveld van de wetenschap blijft veranderen. Het sneuvelen van de ene theorie maakt de weg vrij voor een andere. Abstractie en verbeelding schreeuwen om een spirituele evolutie in combinatie met een technologische. Amor Mundi blijft de ontbrekende schakel. Pas als we ten volle de betekenis daarvan voelen, kunnen we een universele ladder betreden. Stap voor stap terug naar de toekomst.

Jacqueline de Jongh – Moolenaar is advocaat te Sassenheim en onder meer voorzitter van de muziekstichting Liminale

Leestips: *Everett's Interpretation and Convivial Solipsism* door Hervé Zwirn, Quantum Reports 2023, 5, 267-281.

De singulariteit is nabij, Raymond Kurzweil, Ef & Ef Media, ISBN 9789079051045.

Muziektip: *De Zon komt op; Sterrenlopen*. Album, 2023. Wende Snijders (Spotify).

Museumtip: *Stap in het zwarte gat* (Into the black hole). Deze tentoonstelling brengt kunst en wetenschap samen. Valkhof Museum i.s.m. Radboud Universiteit 17 oktober 2023 t/m 19 april 2024.

Filmtips: *Hidden Figures* (2016), regie Theodore Melfi, gebaseerd op het gelijknamige boek van Margo Lee Shetterly over drie vrouwelijke Afro-Amerikaanse wiskundigen die werkzaam waren voor NASA gedurende de Space Race (DVD of streamen via Disney+); *Oppenheimer* (2023), regie Christopher Nolan, gebaseerd op het boek *American Prometheus* door Kai Bird en Martin J. Sherwin, nu te zien in de bioscoop.

Universal Q to discuss under the X-Mas tree:

How does the fact that we as humans formulate(d) the laws of physics and other thinking tools ourselves based on our subjective sensory perception and brains, influence and/or limit our minds and sense of reality ('facts') and in doing so our understanding of life, the universe and basically of everything?

Jacqueline de Jongh – Moolenaar is advocaat te Sassenheim en onder meer voorzitter van de muziekstichting 'Liminale'

De oorlog van Israël en Hamas heeft ook aspecten die minder bekend zijn maar toch van belang zijn voor een goed begrip van dit zeer complexe conflict. Clyde Missier belicht zo'n vraagstuk: de relatie tussen India en Israël. Na een aanvankelijke afstandelijkheid voelen de leiders van de twee landen enige verwantschap. In India gaat het dan met name om de gespannen relatie tussen Modi en de islamitische minderheid (vaak met gewelddadige componenten). Het uitdrukkelijk ondersteunen van een bepaalde partij roept onmiddellijk repercuussies op van de tegenpartij en zo kan het conflict zich ongeremd verplaatsen naar Delhi. Maar Delhi heeft ook te maken met Indiase belangen in het olierijke Midden-Oosten, signaleert Clyde.

Hodu, Ata Yehudi?

Clyde A. Missier

'Indiër, ben je Joods?' Deze zin kwam ik tegen in een reiscolumn in *The Atlantic* van James Fallows (2010), een Indiase Amerikaan op reis in Israël. Het Hebreeuwse woord voor 'Jood' is 'Yehudi' en 'Hodu' is de naam voor 'India' in het Joodse Tenach (het Oude Testament). De twee woorden lijken enigszins op elkaar en in het huidige digitale tijdperk circuleren er artikelen waarin wordt beweerd dat deze en andere woorden aantonen dat het Hindoeïsme de oorsprong is van het Jodendom en dat de oorspronkelijke Joden hetzelfde Godenpantheon aanhangen als de Hindoes. Deze stelling wordt in wetenschappelijke kringen veelal in twijfel getrokken; toch is de vooraanstaande godsdienstsocioloog Robert Bellah (2011) in *Religion in Human Evolution* stellig in zijn bewering dat in het oude Israël iets van archaïsch polytheïsme aanwezig was en dat 'El' en zijn gemalin, Asherah, samengevoegd Jahweh (God) zijn. Hoewel het bestaan van een 'Mrs. God' niet wordt geaccepteerd door de Joodse en Christelijke orthodoxie, is het niet ondenkbaar, aldus Bellah. Ik zal niet verder ingaan op dit academische discours, dat slechts bedoeld is als een anker voor een beschouwing over de bijzondere geopolitieke relatie tussen Israël en India.

Propagandaoorlog

Net als in veel andere landen is in India inmiddels online een ware propagandaoorlog gaande rondom het conflict tussen Israël en Hamas. Indiase sociale media-accounts verspreiden valse verhalen over wrede daden begaan door Palestijnen en Hamas, die soms miljoenen keren werden gedeeld en waarin Hindoes werden opgeroepen zich te bewapenen, want India zou ook te maken kunnen krijgen met terroristische aanvallen zoals die in Israël. Sommige hindoe-nationalistische groeperingen leken dit op te vatten als een oproep tot de wapens en recentelijk verzamelden groepen mensen zich buiten de Israëlische ambassade in New Delhi en verklaarden aan de zijde van Israël te willen strijden tegen Hamas. Anderzijds wordt op sociale media veel desinformatie verspreid over de acties van het Israëlische leger en worden complottheorieën gedeeld over een Israëlisch-Indiase vriendschap, die moet leiden tot Joods-Hindoeïstische wereldheerschappij.

Battle of Haifa

Wat hebben Israël en India gemeen? Beide landen zien het levenslicht in 1947. India dankzij een felle onafhankelijkheidsstrijd tegen de Britten, onder aanvoering van Gandhi, en Israël door het uitbrengen

van de 'Israëlische Onafhankelijkheidsverklaring' na de beëindiging van het Britse protectoraat over Palestina. Anno 2023 werken de twee landen nauw samen op economisch, militair en nucleair gebied en wonen er naar schatting 85.000 Joden van Indiase afkomst in Israël. En dan is er ook nog 'De Slag om Haifa' die plaatsvond op 23 september 1918. Tijdens deze strijd om Haifa vielen de Indiase 15e (Imperial Service) cavalerieregimenten, afkomstig uit de Indiase staten Jodhpur, Mysore en Hyderabad, het Ottomaanse Rijk aan, wat resulteerde in de herovering van de steden Haifa en Acre. Jaarlijks herdenken de Israëliërs en Indiërs gezamenlijk de circa 900 gesneuvelde Indiase soldaten, onder wie regimentleider majoor Dalpat Singh, en de overwinning op de Ottomanen.

Religieus Nationalisme

Een ander fenomeen dat beide landen delen is wat de Canadese filosoof Charles Taylor (2007) '*Confessionally-defined nationalism*' noemt. Taylor verwijst naar religieus nationalisme dat steeds meer politici over de hele wereld instrumenteel gebruiken voor electoraal gewin en om religieuze en seculiere personen als 'outgroup' weg te zetten. In Israël leek de seculiere en gematigde religieuze meerderheid

lang te streven naar een moderne westerse levensstijl, maar de nationalistische religieuze partijen in de huidige regering onder aanvoering van Netanyahu, voormalig lid van de Sayeret Matkal commando's, hebben duidelijk een religieus-nationalistische missie. Zo ook in India, waar de BJP onder aanvoering van premier Modi een Hindoe-nationalistische koers vaart. Zijn achterban beschouwt Israël al lang als een model voor de religieus-nationalistische staat. In beide seculiere democratieën lijken politiek, staat en religie inmiddels volledig met elkaar verweven. De religieuze nationalist willen terug naar gezaghebbende religieuze bronnen en wijzen buitenlandse religieuze invloeden (Islam en Christendom) volledig af.

Gujarat, Kasjmir en Khalistan

Modi heeft sinds zijn aantreden in 2014 India economisch, militair en technologisch sterker gemaakt. Het Hindoe-nationalisme spreekt de meerderheid van de Hindoes in het land met bijna 1,4 miljard inwoners dan ook aan. Grote groepen Christenen, Moslims en Sikhs voelen zich tekortgedaan door de Modi-regering en milities in verschillende Indiase deelstaten voeren daarom een guerrilla-oorlog tegen de regering. De Modi-regering leeft al langer in onmin met de Moslimminderheid, die 17% van de bevolking uitmaakt. Ze beschuldigen Modi onder meer van het toestaan van een wraakactie (na een terroristische aanslag op een treinwagon met Hindoe-pelgrims door Moslims) met dodelijke afloop op Moslims door Hindoe-extremisten in de deelstaat Gujarat in 2002, waar Modi destijds premier was. Volgens het Amerikaanse persbureau AP hebben de Indiase autoriteiten inmiddels ook elk solidariteitsprotest in de deelstaat Kasjmir, waar een moslimmeerderheid is, verboden en hebben zij imams gevraagd het conflict niet in hun preken te benoemen. De beperkingen maken deel uit van de inspanningen van India om elke vorm van protest te beteugelen. De binnenlandse spanningen leiden ook tot ongenoegen bij de Indiase diaspora. Zo heeft Canada recentelijk India ervan beschuldigd betrokken te zijn bij de moord op een Sikh-leider, Hardeep Singh Nijjar, op Canadees grondgebied. Dit heeft geleid tot spanningen tussen de twee landen. Singh werd geboren in de Noord-Indiase deelstaat Punjab en verhuisde als jonge man in 1997 naar Canada, hij maakte ook naam als pleitbezorger voor de oprichting van Khalistan. Dit zou een onafhankelijk land moeten worden voor Sikhs, die een religieuze minderheid van circa 3% vormen in India. De Modi-regering zag Singh als terrorist en het 'brein' achter de Khalistan Tiger Force (KTF), een verboden militante groepering in India.

Tweestatenoplossing en Militaire Samenwerking

Voor Indiase Moslims die sympathiseren met het lot van het Palestijnse volk, was het dan ook een klap in het gezicht toen enkele uren nadat Hamas de aanval op Israël lanceerde, de Indiase premier als een van de eerste wereldleiders kwam met een krachtig geformuleerde verklaring waarin hij de 'terroristische aanslagen' veroordeelde en zei dat India 'op dit moeilijke uur solidair is met Israël'. Niet veel later herinnerde het ministerie van Buitenlandse Zaken het publiek er echter aan dat India's stellingname voor een tweestatenoplossing voor Israël en Palestina ongewijzigd blijft. Deze verklaring onthult dat de geopolitieke relatie tussen India en Israël niet altijd een innige 'bromance' is geweest. De eerste Indiase premier, Nehru, en vrijheidsheld Gandhi hadden zich tegen de oprichting van een Israëlsche staat verzet. Het was ook het eerste niet-Arabisch land dat de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie (PLO) in de jaren zeventig erkende. Pas nadat de PLO een dialoog voor vrede met Israël was begonnen, knoopte India in 1992 officiële diplomatieke banden met Israël aan. Maar niet veel later sloeg de vonk dan toch over: in 1999, toen India oorlog voerde met Pakistan, was Israël, volgens Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) het negende wapenexportland van de wereld, bereid wapens en munitie te leveren. Het was het begin van een militaire samenwerking. Inmiddels koopt India jaarlijks voor miljarden dollars aan wapens van Israël. De export naar India is volgens verschillende (niet altijd te verifiëren) bronnen goed voor 40-60% van Israëls totale wapenexport. Met reden wil Netanyahu Modi te vriend houden. Toch is het nog maar de vraag hoe lang India Israël kan en wil ondersteunen. Het land heeft namelijk ook veel economische belangen in het Midden-Oosten en de Golfstaten. Indien het Israëlsch-Hamas-conflict blijft voortduren en escaleert, is het niet geheel ondenkbaar dat India zijn pro-Israëlsche houding om geopolitieke redenen zal afzwakken of nuanceren.

Clyde A. Missier is docent media-ethiek aan de HvA en doet als buitenpromovendus onderzoek naar "Extreme Beliefs in a Digital Age" aan de VU, onderzoeksgroep Extreme Beliefs: The Epistemology and Ethics of Fundamentalism. Dit project wordt mede mogelijk gemaakt door de European Research Council (ERC) en de VU <https://extremebeliefs.com/>.

Thema

De liefde voor de Aarde is verzakelijkt, John Huige spreekt hier uitdrukkelijk niet van Amor Mundi - Liefde voor de Wereld. Het neoliberalisme heeft als 'staatsgodsdienst van het kapitalisme' de aarde ontwricht. Zijn perspectief: de natuur die rechten heeft en een samenleving die gekenmerkt wordt door regeneratieve, zelfvernieuwende leerprocessen.

De veelvraat op weg naar dokter Arendt

John Huige

Het sacrament in het kapitalisme

Ik houd voor alles van de Aarde, van de landschappen, van de ecologisch wonderlijke combinaties en systemen, van ongerepte natuur. Ik groeide op aan de rand van de Goese Poel. Ik was overweldigd door de bloesems in een verwilderde boomgaard. Ik hield van de bobbelige weilanden met de eindeloze meidoornhagen waarin ik mijn verzameling vogeleieren bij elkaar zocht en waar ik nog het beeld heb van mijn vader die in een van zijn weilanden bij een drinkpoel proefde of het water niet te zilt was, want de zee had hier ooit vrij spel. Ik genoot van het zwemmen bij het Goese Sas in de ongetemde Oosterschelde bij een oude half weggespoelde dijk met als door een reus neergeworpen muralten (grote betonnen op de dijk geplaatste muren). Bij al die ervaringen waren anderen betrokken; alleen in zee zwemmen is gevaarlijk.

Inmiddels is de boomgaard al lang in een woonwijk veranderd; loopt de A58 door de Goese Poel en is de Oosterschelde zijn grootste dynamiek ontnomen. Het zijn verklaarbare en beredeneerbare veranderingen maar wel met als gevolg veel ecologische verschraving en ten koste van veel oorspronkelijk landschap.

Liefde voor de wereld; voor de Aarde en al haar bewoners is verengd. De zorg voor anderen, de bereidheid samen te leven, de wereld te delen is gecommuniceerd. De markt bepaalt de inrichting van de samenleving. De liefde is samengeperst in kleine gebiedjes waar de natuur nog min of meer overleeft. We hebben het dan over natuurgebieden, nog altijd mooie landschappen, ecosystemen als parels tussen de industriële landbouw en de bebouwing. Wij zijn recreanten in de tussengebieden.

Wereldbewoners hebben altijd al ruzie gemaakt, maar ook vredelievend naast elkaar gewoond. De mondiale, systemische dominantie van de ene groep over de andere is vooral het gevolg van door kapitalisme gedreven imperialisme. De extractie van grondstoffen en de daarmee gepaard gaande ongelijke ruil vond ook al plaats in de middeleeuwen en niet alleen in West-Europa maar ook in Azië. Maar de schaal waarop dat gebeurt vanaf bijvoorbeeld de jaren '50 van de vorige eeuw is verbijsterend. De Aarde is een grote productiefactor geworden met maximale winst als enig doel. Dat geldt ook voor de mensen. De term 'intensieve menshouderij' is een treffend beeld hiervan. Mensen werken om een inkomen te hebben en om te kunnen consumeren. Winst, individu, consumptie. De neoliberale filosofie waarin het individu voor alles gaat, kent geen grenzen. Google de naam van de schrijfster Ayn Rand en je vindt termen als egoïsme als leidend voor menselijk handelen. 'Egoïsme ziet ze als de ultieme expressie van de menselijke natuur, als het morele richtsnoer van de rationeel denkende mens om werkelijk geluk te bereiken' (www.filosofie.nl/ayn-rand-de-literaire-egoist/). In hetzelfde artikel wordt Mark Rutte aangehaald die Ayn Rand een 'grote geest van het liberalisme' noemt.

Het neoliberalisme is de staatsgodsdienst van het hedendaagse kapitalisme. Het is een vorm van totalitair denken. Er is slechts één werkelijkheid, één mogelijke visie en geen ruimte voor twijfel. Want wie twijfelt aan het systeem valt erbuiten en wordt soms uit het systeem verdreven. Wie twijfelt aan het huidige staatsbestel, is extreem. In internationale betrekkingen is een linkse president in bijvoorbeeld Latijns-Amerika een gevaar voor de democratie. Wie

als econoom niet gelooft in de orthodoxe economie wordt beschouwd als marginale randfiguur.

Groei is het sacrament, door groei kan iedereen deelhebben aan de eredienst van het kapitalisme; het is de grote motor van het systeem, want met groei kun je alle kwalijke gevolgen van het kapitalisme opheffen: groei zorgt voor hogere inkomens en meer werkgelegenheid; groei maakt technologische verbeteringen mogelijk die de kwalijke gevolgen van het systeem toedekken; groei houdt regeringen in het zadel; groei leidt ertoe dat we inmiddels de middelen van drie Aarden nodig hebben om de veelvraat te blijven voeden. Het geloof in dit systeem is zo krachtig en in alles doordringend dat we niet meer kunnen spreken van verklaarbare en beredeneerbare veranderingen. Het is de sloop van de Aarde en van alle menselijke betrekkingen.

Van geloof naar hoop en liefde

Toch verandert het. En dat is hard nodig ook. Van de focus op het individu zien we in het politieke debat een Gestaltswitch, een paradigmaverschuiving ontstaan. Twee kernbegrippen worden gebezigd die tezamen hoop bieden: ontgroeien en bestaanszekerheid. Beide begrippen winnen hard aan populariteit. De koppeling van de twee begrippen is een recente politieke verworvenheid. Immers, de klimaatdiscussie toont aan dat klimaatdoelen niet bereikbaar zijn zonder daarin sociale rechtvaardigheid te betrekken. De vraag is of deze praktische invalshoek voldoende politieke zeggingskracht heeft om tot een ander wereldbeeld te komen; een beeld waarin pluraliteit, samenleven met anderen en het delen van de wereld centraal staat. Een beeld waarin de Aarde recht wordt gedaan: de Aarde als basis voor alle leven en voortbestaan.

De omvang van dit artikel leent zich niet tot de schets van een nieuw wereldbeeld of tot een compleet nieuw politiek programma. Om die reden beperk ik me tot twee centrale en noodzakelijke veranderingen: rechten voor de natuur en regeneratie.

Rechten voor de natuur

Op steeds meer plaatsen in de wereld worden rivieren, bossen en bergen aangewezen als rechtspersonen, zoals ook bedrijven dat zijn. De natuur heeft recht om te bestaan, te floreren, te gedijen en ecologische processen in stand te houden. Op de site van Staatsbosbeheer zegt Jessica den Outer: 'Mensen kijken me weleens verbaasd aan als ik het heb over rechten voor de natuur. Ze vinden het een bizar idee dat bijvoorbeeld een rivier rechten kan hebben. Terwijl het niet meer of minder bizar is dan dat bijvoorbeeld bv's of nv's rechtspersonen zijn' (<https://www.staatsbosbeheer.nl/Errorpage/500.aspx?aspxerrorpath=/wat-we-doen/natuurverhalen>

/2023/04/rechten-voor-de-natuur. Zie ook Jessica den Outer: Rechten voor de natuur, 2023).

Ook in veel andere culturen wordt aan de natuur of aan delen daarvan bezieling of bewustzijn toegekend. Op dezelfde site van Staatsbosbeheer staat ook: 'En dan zijn er nog de talloze niet-westerse culturen die aannemen dat de mens omringd is door 'andere-dan-mensen-personen', zoals de taal van de Ojibwe native Americans dat uitdrukt: aanwezigheden die anders zijn dan de mens, maar die ook een zekere mate van bezieling en bewustzijn hebben – en daarmee een recht op 'zijn'".

Een nieuwe plaats voor de natuur wordt in het excellente proefschrift van Parrique als volgt omschreven (een must read! Timothée Parrique: *The Political Economy of Degrowth*, 2019, <https://theses.hal.science/tel-02499463/document>): 'Het verlenen van intrinsieke rechten aan de natuur. Het begint allemaal met het afbreken van het begrip 'natuurlijke hulpbronnen'. Het bundelen van koeien, bijen, olie en rivieren in één categorie van 'hulpbronnen' is standaardiseren, de eerste stap in het proces van commodificatie. Als iets eenmaal is gestandaardiseerd, kan het gemakkelijker worden gekwantificeerd, gemonetariseerd, geprivatiseerd en ten slotte gecommuniceerd. Zodra de natuur de markt heeft bereikt, wordt ze onderworpen aan de logica van het kapitaal en wordt ze een middel voor monetaire accumulatie. Omdat de accumulatie van geld geen grenzen kent, zal deze vroeg of laat biofysische grenzen overschrijden en een situatie van ecologische uitbuiting creëren' (vertaling met Google translate, jh).

Daarom ook is de zogenaamde TEEB-benadering onderhevig aan veel terechte kritiek. TEEB staat voor 'The Economics of Ecosystems and Biodiversity'. TEEB is een mondiaal initiatief dat de economische voordelen van biodiversiteit onderzoekt, berekent en beschrijft, inclusief ook de groeiende kosten van het verlies van biodiversiteit en de waardevermindering van het ecosysteem (zie: <http://www.teeb-web.org/>). Ik schreef eerder hierover en citeerde daar onder meer George Monbiot, die stelt dat als de intrinsieke waarde van natuur is berekend dat deze ongetwijfeld minder waard blijkt te zijn dan de andere toepassingen waarvoor het land zou kunnen worden gebruikt (<https://platformdse.org/piketty-plaatst-de-natuur-in-een-ongelijke-positie/>).

Door natuur, natuurlijke hulpbronnen, en delen van de natuur rechten te geven is creëer je een basis om de rechten van de natuur te kunnen verdedigen. Dat de natuur geen handelingsbekwaamheid zou hebben geldt ipso facto ook voor een naamloze vennootschap of een stichting. Ook een stichting

of bv worden vertegenwoordigd door personen. Dus dat kan ook prima met natuur, met ecosystemen.

Het toekennen van intrinsieke rechten betekent, zegt Parrique, dat 'hulpbronnen' die uit het domein van het eigendom worden verwijderd, ophouden een object te zijn en een subject te worden.

Al in 2008 werden in Ecuador de rechten van de natuur opgenomen in artikel 71 van de grondwet. Daardoor werden vorig jaar nog mijnbouwplannen tegengehouden. In Colombia werd de Atrato-rivier erkend als rechtspersoon, net als de Rio San Francisco en de Rio Doce in Brazilië. In het Verenigd Koninkrijk wordt er druk gewerkt aan rechten voor de rivier Ouse. Inmiddels zijn er wereldwijd meer dan vierhonderd concrete initiatieven om de natuur rechten te geven. Jessica den Outer stelt terecht dat het hele ecosysteem uitgangspunt voor recht moet zijn. Dit is een spectaculaire breuk met de huidige kapitalistische ideologie waarin natuur behoort tot de externaliteiten. Deze worden niet meegenomen in de prijs van het product. Daarbij moeten we overigens oppassen, zoals hierboven ook bedoeld, dat het toekennen van rechten niet hetzelfde is als beprijzing. Beprijzing kan er juist toe leiden dat de natuur gecommificeerd wordt. Er bestaat overigens al een belangrijke beschermingsvorm: de Werelderfgoed-status van UNESCO. Volgens Parrique: door een bos, een koraalrif, een lagune, een moeras of een keten van vulkanen de status van Werelderfgoed te geven, wordt het beschermd tegen geld verdienen op de korte termijn en de exploitatie die daarmee gepaard gaat. Het wordt een toevluchtsoord voor hulpbronnen.

Regeneratie

Bij regeneratie staat het leven centraal bij elke actie en beslissing. Het is van toepassing op al het leven – graslanden, boerderijen, insecten, bossen, vissen, wetlands, kustgebieden en oceanen –, en het is evenzeer van toepassing op gezinnen, gemeenschappen, steden, scholen, religie, handel en overheden. En het meest spectaculair op het klimaat. Aldus de site www.regeneration.org. Met een regeneratieve focus proberen we na te gaan hoe we iets terug kunnen doen voor de wereld en/of iets kunnen herstellen. Toegepast op de wereld betekent dit dat het gaat over klimaat, natuur, economie, maatschappij en ook het politieke systeem. De regeneratieve aspecten van systemen betreffen de zelfvoedende, zelfvernieuwende en adaptieve leerprocessen die natuurlijke systemen gebruiken om hun vermogen om gedurende lange tijd te kunnen gedijen te voeden. Een mooie definitie van het Centre of Regenerate Society: 'Regenerate means to spiritually renew; biologically reconnect; ecologically

restore; and socially revitalize'. In een artikel van begin 2023 (<https://platformdse.org/?s=de+put+dempen>) over regeneratie omschreef ik de principes van een regeneratieve economie: (1) Regeneratieve economie bevordert soberheid in plaats van overvloed. (2) Regeneratieve economie kan werken zonder nieuwe materialen te extraheren. (3) Regeneratieve economie is een lokale economie die interactie tussen actoren bevordert. (4) Regeneratieve economie leidt tot samenwerking in plaats van concurrentie. (5) Regeneratieve economie ontwikkelt leven en evolutie, in plaats van het te vernietigen.

Regeneratie impliceert het opnieuw verbinden met onze fysieke en spirituele omgeving. Het herkennen en beoefenen van regeneratie is het uitoefenen van regeneratieve praktijken in je persoonlijke- en in het openbare leven, het bevorderen van de bescherming van wat je omringt door de vernieuwing van je eigen praktijken, die van onze gemeenschap en instellingen (<https://bloomnetwork.earth/view/what-are-regenerative-networks-bc19aa447fc1>). Regenereren is niet nostalgisch. Het is repareren, het is de nieuwe reparatie-samenleving.

Slot

De twee elkaar aanvullende activiteiten - rechten voor de natuur en regeneratie – zijn belangrijke middelen, wellicht zelfs voorwaarden, om in deze ontwrichtende tijd te overleven en een hoopvol zicht op een toekomst te hebben. Het is geen ideologie, geen nieuwe staatsgodsdienst, het is niet revolutionair maar het vraagt wel een grote betrokkenheid, een toewijding aan de Aarde en al haar bewoners.

Ik denk dat dokter Arendt de genoemde activiteiten als essentiële therapie zou kunnen voorschrijven.

(Als dan ook de Oosterschelde nog eens heropend zou kunnen worden ...)

John Huige, politiek econoom, onderzoekt en publiceert over economie, ecologie en klimaat. Is actief betrokken bij het Platform Duurzame en Solidaire Economie (platformdse.org).

Column

Amor Sui, Amor Mundi en Superbia

Jan-Willem van den Braak

Amor sui: liefde voor jezelf

Amor mundi: 'liefde voor de wereld', behelst de zorg om de pluraliteit, de bereidheid om samen te leven met andersdenkenden en vreemden met wie we de wereld delen.

Superbia: hoogmoed, trots, eigenwaan. Ook narcisme vloeit uit deze zonde voort. De eerste van de zeven hoofdzonden volgens de katholieke kerk.

Het recht op zelfverdediging is als zodanig absoluut, zowel voor individuen als voor staten. Sterker: het is tegelijk ook een morele plicht van iedere staat om de eigen bevolking te beschermen tegen militaire of terroristische aanvallen van buitenaf. Het is een basale taak van iedere staat, die in wezen voortkomt uit het inherente verlangen van mensen en landen om zo goed mogelijk te blijven voortbestaan. De liefde voor zichzelf, de *Amor sui*. Erkenning van een land is daarom net zo wezenlijk als die van een individu of bevolkingsgroep.

Deze *Amor sui* gaat als het ware vooraf aan de *Amor mundi*: zonder veiligheid over zijn (voortbestaan) kan van een land moeilijk geleverd worden dat het tegelijk bezig is met de zorgen van de tegenpartij, die dat bestaan bedreigt.

Zie ook het voorbeeld van Oekraïne: in het Westen was en is er ook bij de meesten geen enkele twijfel dat Oekraïne zich met alle middelen mag en moet verdedigen tegen vernietiging door het geopolitieke expansionisme van het Rusland van Poetin; hoe dit dan ook wordt gemotiveerd ('agressie mag niet beloond worden'). En dat als een land daarmee bezig is, met alle inspanningen en ook eigen slachtoffers van dien, andere landen zeer terughoudend moeten zijn om het aangevallen land de les te lezen over de wijze waarop het dat doet. En dat het dus ook aan dat land is om te bepalen wanneer de tijd voor een 'cease fire', respectievelijk een vredesvergelijk, is aangebroken ('dat kunnen wij niet voor hen bepalen'). Bij het voorgaande past in die zin evenmin enig 'ja,

maar', ongeacht welke partij welke schuld heeft aan het tragische lot van de Palestijnen, zoals de Nederlandse regering m.i. terecht na 7 oktober uitsprak. Dit laat echter onverlet de grenzen van het na WO II ontwikkelde internationale oorlogsrecht, waarbij bijvoorbeeld massale bombardementen op burgers om de vijand te breken voortaan als een oorlogsmisdrijf verboden werden. Proportionaliteit is daarbij een belangrijk juridisch begrip.

Voor Hamas hebben die grenzen geen enkele betekenis, zo is op 7 oktober ook duidelijk geworden. Dat die grenzen door Israël wel altijd in acht zijn genomen, is niet op voorhand duidelijk en staat dus nader te bezien, ook al is er wel die intentie.

De buurlanden van Israël begonnen in 1948 vrijwel direct na het door de VN uitgeroepen ontstaan van dat land (op basis van het VN-Verdelingsplan, dat door de Joden wel, maar door de Arabieren niet aanvaard werd) een oorlog, gericht op het in de kiem smoren van dit nieuwe land, dat echter die oorlog wist te winnen. En zo volgden er nog twee op vernietiging van Israël gerichte oorlogen (1967 en 1973), voordat de tijd heel langzaam rijp werd voor erkenning van Israël, te beginnen met Egypte. Sterker: diverse Arabische landen hebben overeenkomsten met Israël gesloten.

Tegelijk is het sindsdien, ondanks de Oslo-akkoorden van 1993, niet gekomen tot een duurzame vrede c.q. regeling van de Palestijnse kwestie. De diepste kern daarvan is volgens mij toch dat Israël nog steeds

bedreigd wordt door fundamentalistisch-terroristische organisaties als Hamas en Hezbollah, die met steun van het Iraanse bewind met geweld streven naar de vernietiging van Israël. Aan die kant ontbreekt de *Amor mundi* per definitie fundamenteel, zo is op 7 oktober jl. opnieuw gebleken.

Mede daardoor heeft zich sinds die akkoorden ook geleidelijk het probleem kunnen ontwikkelen van de Joodse kolonisten, gesteund door invloedrijke Joods-fundamentalistische stromingen in de Israëlische samenleving en politiek, die het bestaan van Palestina en de Palestijnen op de Westbank en in Gaza niet wensen te aanvaarden.

En daarmee wordt het probleem dan ook 'fundamenteel' onoplosbaar, precies wat deze groeperingen van beide zijden willen. Hun *Amor sui* is, bij gebreke aan daaruit natuurlijk voortvloeiende *Amor mundi*, niet meer dan verderfelijke eigenwaan (*Superbia*).

We kunnen slechts hopen dat er ooit, uiteindelijk, toch een echte stap komt op weg naar een breed vergelijk in de regio, hoe moeilijk voorstelbaar dat thans ook is. 'Twee staten' is daarbij volgens mij nog steeds de enig mogelijke én aanvaardbare eindoplossing voor duurzame vrede, die aan al het leed van gewone mensen aldaar aan beide zijden een einde kan maken. Duurzame vrede kan de enige oplossing zijn. We willen allemaal leven, sterker nog: wij *zijn* het Leven, zoals alle wijzen door alle eeuwen heen geweten hebben.

Jan-Willem van den Braak was in diverse (directie)functies werkzaam voor de werkgeverkoepel VNO-NCW en is onder meer voorzitter van de Stichting SBI (Samenwerking, Bezinning & Inspiratie).

Onder druk

De foto hierboven laat zien met welke spanningen besturen van hogescholen en universiteiten geconfronteerd worden bij het geweld in het Midden-Oosten. Groepen studenten en docenten die van hun besturen eisen zich uit te spreken over het Israëlisch geweld tegen Palestijnse burgers. Schoolbesturen zijn daarin terughoudend omdat ze niet partijdig willen zijn. Om zo trachten bij te dragen aan een de-escalatie in de verhoudingen binnen hun instelling. Toch ook ligt hier een gevaar van selectieve verontwaardiging. Besturen hadden geen moeite om de blauwgele vlag voor Oekraïne uit te steken. Maar toen een groep hoogleraren actief het protest van Extinction Rebellion op de A12 ondersteunde, kreeg ze veel bestuurlijke kritiek over zich heen. Het is een belangrijk thema: in hoeverre is het bij uitstek belangrijk dat het hoger onderwijs stelling neemt, niet door of of, maar door 'tafels van de wereld' (Hannah Arendt) te organiseren waar pluraliteit aan tafel komt en de dialoog gevoerd wordt. Zo'n dialoog zou het hoger onderwijs moeten kenmerken.

De foto is genomen in een open ruimte van de HKU op 27 november in een week waarin de uitwisseling van gevangenen en gegijzelden op gang komt. De teksten zijn duidelijk: HKU spreek je uit. HKU wees solidair. Free Palestine. Tegen een achtergrond van witte panelen die meestal het werk van studenten laten zien. Een lege stoel, ook symbolisch.

(gh, hd)

Leidsche Rijn Luistert

Kunstenaars, stad en platteland verbonden

De maatschappelijke kloof tussen stad en platteland krijgt in de Nederlandse media de nodige aandacht. Steden die groeien en economische veerkracht tonen tegenover het platteland dat vergrijsst, de landbouwconomie achteruit ziet gaan en voorzieningen die uit het zicht raken. In 2006 verscheen bij de Amsterdam School of Management (ASOM) de publicatie *Stad zoekt Boer* onder redactie van John Huige. Het boek is een verslag van de inspanningen van een groep burgers en boeren om met steun van de overheid tot een wederzijds begrip te komen. Aan de ene kant ging het om stedelingen die zich actief verzetten tegen de grootschalige wijze waarop dieren gehouden worden, aan de andere kant om plattelanders die veel stedelijke arrogantie ervaren en weinig begrip ondervinden voor de wijze waarop boeren en plattelandsgemeenschappen een leefbare omgeving proberen te ontwikkelen. Om deze afstand te overbruggen deden honderden boeren, burgers en buitenlui mee aan gesprekstafels, resulterend in een 'Stedelijke Agenda voor het Platteland'. De publicatie heeft internationaal de aandacht getrokken door de Engelse vertaling onder de titel *Strong City, Strong Countryside* (2009), uitgebracht door het ministerie van LNV. *Stad zoekt Boer* was een bijzonder maar geen uniek programma. Op diverse plekken ontstonden lokale initiatieven, vaak rond voedsel (boerenmarkten) en natuurbeheer.

De afstand stad-platteland is geen Nederlands verschijnsel. De EU heeft speciale programma's om te komen tot een versterking van de positie van het platteland waarbij ook de steden een rol spelen (conform artikel 174 van het EU-Verdrag). Verschillende doelen uit het VN Sustainability Development Goals-programma (2015) kunnen ook gezien worden als een wereldwijde ondersteuning

voor een gemeenschappelijk samengaan tussen stad en ommeland.

Dynamiek door samengaan ecologie, cultureel erfgoed, het agrarisch bedrijf en kunst

Maar wat opvallend is: kunstenaarsinitiatieven bleven vaak onder de radar. Daar bracht Casco Art Institute uit Utrecht met het speciale, tweejarige project 'Leidsche Rijn Luistert' verandering in. De focus was de verbinding tussen stad en platteland aangaan door artistieke verbeeldingskracht en interventies. Begin 2023 is een verslag van dit project verschenen. De 30 foto's laten een grote betrokkenheid zien van kunstenaars, boeren en professionals, en (nieuwe) bewoners. Het verslag is een illustratie van hetgeen door Casco 'unlearning' genoemd wordt: het centraal stellen van ervaringen en het scheppen van nieuwe gewoontes. Daarbij spelen de 'commons' (fysieke gemeenplaatsen voor *unlearning*) een belangrijke rol. Vanwege de verschillende netwerken van Casco is de doorwerking ook internationaal: contacten zijn gelegd in Frankrijk, Zwitserland en Hongkong.

De plaats van handeling was de grote nieuwbouwwijk Leidsche Rijn, ten westen van de stad Utrecht. Hier is huisvesting van 80.000 bewoners beoogd met de nodige infrastructuur en voorzieningen. Utrecht telt momenteel 370.000 inwoners. Dat het gebied onttrokken is aan het platteland laten nog verschillende boerderijen zien. Een vrijkomende boerderij is ingericht als thuisbasis van het project totdat het pand een andere bestemming krijgt en het project uitwijkt naar een lege winkel in het centrum van de nieuwe wijk. De voorfase van het project lag in handen van de kunstenaarsorganisatie 'De Outsiders' die oog hebben voor de dynamiek van het samengaan van ecologie, cultureel erfgoed - ook wat het agrarisch bedrijf betreft - en kunst in een nieuw tot stand te brengen woonwijk. De voedselvoorziening ten behoeve van de stad, de betekenis van de natuur en biodiversiteit, en de behoefte aan lokale gemeenschapsvorming zijn daarbij belangrijke drijfveren. Ook van belang is dat door interventies van kunstenaars grote vraagstukken in de wereld kunnen worden teruggebracht tot het dagelijks handelen waarbij verbeeldingskracht de motor vormt.

Het verslag laat zien hoe belangrijk workshops waren waarbij kunstenaars als verbinders optraden bij onder meer het gezamenlijk maken van installaties die weer een rol speelden bij de verdere ontwikkelingen van het project.

Structureel de kloof overbruggen

De uitvoering van het project vond tijdens corona plaats. Door de grote mate van flexibiliteit konden

vele voorgenomen activiteiten toch doorgang vinden. De betrokken 55 kunstenaars, 41 boeren en professionals ook uit het onderwijs, en 3.000 bewoners hebben aangegeven dat ze met veel genoeg hebben deelgenomen aan het project. Hun nieuwsgierigheid naar elkaar is gewekt, het gebied is tot leven gekomen en door de methode van *unlearning* kregen vele nieuwe ontdekkingen en verbindingen een plaats in de lokale gemeenschap.

De door Casco ontwikkelde methode laat zien dat deze niet uitsluitend opgaat voor nieuwbouwwijken in Nederland. Bestaande wijken en steden, dichtbij en veraf, kunnen in hun ontdekkingstochten naar de relatie stad-platteland heel goed *unlearning* hanteren om tot nieuwe *commons* te komen. Voorwaarde is wel dat met name gepassioneerde kunstenaars verbindingen weten

te maken. Het is positief dat verschillende overheden en fondsen oog krijgen voor het artistieke en maatschappelijke belang van de interventies van kunstenaars. Maar om de maatschappelijke kloof tussen stad en platteland structureel te overbruggen zal ook de lokale, nationale en Europese politiek sterker dan nu de initiërende rol van kunstenaarscollectieven moeten ondersteunen.

Dat het project van Casco van Europees belang is gevonden, blijkt uit de steun vanuit het EU-Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling (ELFPO). Het Nederlands-Engelstalig verslag, onder redactie van Erik Uitenbogaard, is te downloaden via <https://casco.art/nl/projects/leidsche-rijn-luistert/gh>.

Thema

Geïnspireerd door de door Hannah Arendt bepleite pluriformiteit geeft Astrid Elburg aan dat het middelbaar en hoger onderwijs in onze tijd vanuit een wereldwijd geweten moet onderwijzen, waarbij ruimte wordt gemaakt voor anders-zijn en de Anderen. 'Mijn artikel is een pleidooi om ons opnieuw te beraden op de vraag welke mens wij willen zijn in de wereld van nu, en welk voorbeeld wij daarmee willen zijn voor volgende generaties.'

Hannah Arendt in een pluriform perspectief van een 21e context

Astrid Elburg

De Menselijke Conditie gaat over het beschermen van publieke ruimtes van vrijheid en de manieren waarop we ons door de wereld bewegen. Arendt beklemtoont in dit boek onop- houdelijk dat pluraliteit een van de basiscondities is van het menselijke-in-de-wereld- zijn. Vanuit haar perspectief bestaan mensen van meet af aan in meervoud en leven ze bij voorkeur samen.

Maar wat betekent het om mens te zijn in de wereld van vandaag?

In 2017 was er in de Nieuwe Kerk in Amsterdam de tentoonstelling 'We have a dream' waarin de levens van Martin Luther King, Nelson Mandela en Mahatma Gandhi centraal stonden. Als lid van het publiekspanel liep ik vooral langs de oude filmpjes en foto's uit de geschiedenis van deze voorbije levens. Uiteraard was de

vormgeving van dien aard dat je chronologisch, historisch en volgens een zekere logica de verhalen binnen- kreeg. Totdat ik stilstond bij een groot scherm met oude filmbeelden van de Million Man March (in 1995 in Washington D.C.), omgeven door het ijzingwekkend gal- mende geluid in de Nieuwe Kerk terwijl ik luisterde

naar de legendarische speech: 'I have a dream'.

Op deze heilige plek van hoop en geloof, bezwangerd door de energie van verzet en staand op versleten graven van de historische Randstedelijke elite, liepen mij de rillingen over de rug. En slenterend langs deze beelden probeerde ik grip te krijgen op wat de kern zou kunnen zijn van deze levens. De drie mannen waren erg jong toen ze in opstand kwamen tegen de ontmenselijking van hun gemeenschappen. Ze hadden een hoger doel en brachten daarmee grote groepen op de been. Ze waren bereid om hun leven te geven voor datgene waar ze in geloofden.

Dit beeld plaats ik graag naast het gedachtengoed van Hannah Arendt, waaruit zo nadrukkelijk spreekt het zelf denken, het bevragen van vanzelfsprekendheden, het opeisen van het recht van spreken en de bereidheid om daar een prijs voor te betalen.

Alleenheid

Om deze waarden te kunnen belichamen is het noodzakelijk om de alleenheid te kunnen omarmen, het positieve zusje van eenzaamheid. Alleenheid vraagt om moed, kracht en zelfrelativering, het levert je de autonomie van handelen op, maar ook de regie over je leven en de ruimte om radicaal jezelf te kunnen zijn. Sommigen worden zo geboren en anderen kiezen voor deze levenshouding nadat ze ontmoedigd zijn geraakt bij herhaaldelijke pogingen om bij de groep te horen. Zonderlingen worden deze mensen vaak genoemd. Zij zijn het die vraagstukken benaderen vanuit een normafwijkend perspectief. Personen met dit profiel noem ik graag bi-zonderlingen.

Zij hebben uiterlijke kenmerken en of denkbeelden waardoor ze buiten de groep vallen. Ze lopen een hoog sociaal risico omdat ze het lef hebben om de norm te bevragen, of omdat ze met hun aanwezigheid een spiegel voorhouden. Hannah Arendt beschrijft in haar boek *The Human Condition* (1958) dit fenomeen als de 'bewuste paria' versus 'de parvenu', die zich schikt en dus accepteert dat zijn uniciteit ondergeschikt is aan het collectief. In haar boek bespreekt zij *vita activa*: het vermogen om anderen in beweging te brengen voor een gemeenschappelijke zaak. Een citaat: 'het is niet een gedeelde eigenschap die ons mens maakt maar het is onze gedeelde wereld die het menselijk bestaan mogelijk maakt'.

In de huidige geopolitieke context vraagt deze tijd om andere perspectieven en om veranderaars. Van parvenu's hebben we er genoeg. Het is in ons belang om antwoorden te vinden en om ons beter - dus beschaafder - in de wereld te bewegen. En het is dan ook onze verantwoordelijkheid om ons op alle maatschappelijke niveaus bezig te houden met wat ons menselijker maakt.

Nieuwe onderwijsconcepten

Ik ben ervoor om zowel dit belang als ook deze verantwoordelijkheid onder te brengen bij onderwijsconcepten die zich bezighouden met burgerschapsvorming en leiderschapsvorming in het middelbaar, hoger en wetenschappelijk onderwijs. Inherent daaraan is dan ook de integratie van een nieuwe moraliteit in de kunst en cultuur, het activisme, de filantropie, het bedrijfsleven, de industrie en alle overheidsdiensten in een noodzakelijke evoluerende samenleving.

Ik heb het over de ontwikkeling van een wereldwijd geweten, met als kernbegrippen gemeenschapsvorming, zelfrelativering en pluriformiteit. 'Beleefdheid is het besef dat je niet de maat der dingen bent' las ik in een column van Arnon Grunberg in het blad van Amnesty International. In de context van vandaag en in onze huidige samenleving zou Beleefdheid dan de Beschaafdheid kunnen zijn waar wij zo naar hunkeren. We hebben collectief de behoefte aan een hogere vorm van beschaving, om ruimte te kunnen maken voor anderszijn en voor Anderen. Het getuigt van beschaving en moed om in deze tijd vanzelfsprekendheden te bevragen en om ongewenst gedrag aan de orde te stellen.

Laten we even een kijkje nemen in de binnenwereld van iemand uit een 'outgroup' (die geen deel uitmaakt van de dominante groep). Kies je ervoor om erbij te willen horen (als de parvenu) of maak je de keuze om als bewuste paria dreigende, schurende interacties om te vormen tot constructieve relaties? Hoe doe je dat in een wereld die meteen op z'n kop staat als je een ander perspectief hebt en hoe zorg je ervoor dat je gezond blijft? Hoe ga je om met de teleurstelling die volgt na smeekbeden om de pluriformiteit in de samenleving te waarderen, maar waarbij daden achterwege blijven? Welke oplossing dragen wij aan om de weerstand die het idee van een inclusieve houding oproept te 'containen'? Dan volgt onherroepelijk ook de vraag hoe je de regie op je eigen leven houdt als je afwijkt van de referentiegroep, hoe krijg je de waardering die je nodig hebt om tot je recht te komen en hoe kan je überhaupt van betekenis zijn?

Als ik dit schrijf is het 10 oktober 2023. Weer zijn er aanslagen van Hezbollah, Hamas en Israël, en NPO Radio 1 meldt aanslagen van de LFNC op Corsica. Ik probeer in de hoofden te kruipen van de aanslagplegers en probeer mij voor te stellen hoe wanhopig of kwaad aardig je moet zijn om bevolkingsgroepen aan te vallen. Hoe enorm moet de wrok zijn, maar ook: hoe stelselmatig moet je zijn vernederd om tot deze daden te komen?

Actueler dan ooit

Tegen het licht van deze vragen is het gedachtengoed van Hannah Arendt actueler dan ooit, omdat ze vanuit

haar Joodse achtergrond stelselmatig de ontmenselijking van haar volk beschrijft maar ook de schade aan kaart die structurele onderwerping veroorzaakt. Als de waardigheid van mensen structureel met de voeten wordt betreden en recht en rechtvaardigheid slechts met de mond beleden worden, dan is ons aller veiligheid en geloofwaardigheid in het geding. 'As we speak' maken binnenlandse en internationale militaire veiligheidsdiensten overuren om ons online en offline uit elkaar te houden. In de VS en Duitsland worden anno 2023 opnieuw nazibewegingen opgerold. De helft van de Europese regeringen predikt het populisme, terwijl grote migratiestromen, het groeiende verschil tussen arm en rijk, de woningnood, de klimaatcrisis, het bewustzijn van de vergiftiging van woongebieden door de 20e-eeuwse industrie opstanden opleveren, maar ook veel eenzaamheid en depressie.

Met dit alles in mijn achterhoofd probeer ik mij voor te stellen hoe het zou zijn als wij andere onderwijsconcepten zouden introduceren die ons helpen om in de 21e eeuw competenties te ontwikkelen die voorzien in mentale lenigheid die Lammert Kamphuis voorstelt in zijn boek *Verslaafd aan ons eigen gelijk*. Het is urgenter dan ooit dat wij, naast vakinhoudelijke kennis, leren om ons te vermensen door middel van transformatieve interacties. Het is juist het andere dat een beroep doet op ons ethisch vermogen.

Arendt was een politiek filosoof en geen ethisch of moreel denker. Politiek is gericht op de wereld en op de pluraliteit van de menselijke aangelegenheden, schrijft ze. Dit artikel is een pleidooi om ons opnieuw te beraden op de vraag welke mens wij willen zijn in de wereld van nu en welk voorbeeld wij daarmee willen zij voor volgende generaties. 'In het centrum van morele beschouwingen over het menselijk gedrag staat het zelf, in het centrum van politieke beschouwingen over het gedrag staat de wereld'.

Na dit schrijven, oktober 2023, vraag ik mij af of Hannah Arendt, als hoogleraar in het onderwijs, mijn idee voor de ontwikkeling van een wereldwijs geweten zou omarmen.

Astrid Elburg is HR-adviseur en richt zich op innovaties op de arbeidsmarkt. Ze is docent aan de VU waar ze kijkt naar het soort leiderschap dat nodig is voor de 21e eeuw. Onder meer in de culturele sector bezet zij diverse toezichtfuncties.

No

No, the saber rattling is no music to my ears

The sound of the guns neither

No, no happiness when peace is squandered

The suffering of people hurts the eyes

No, looking away is not an option either

Why do you not see the Other as human

To find the words to act

To say 'no' and do 'yes'

Or going

somewhere else

Or just share here the 'yes' with the Other

Unknown geopolitician (2023-2)

Met dank aan EP en PT

Geopolitiek en religie: een complex samenspel

Religie en zelfkritiek, een zeldzame combi...

Rutger W. Weemhoff

Als jongen zwierf ik liftend door Turkije en bracht soms dagenlang door bij een of andere hoogst gastvrije familie. Ik at mee met de (uitsluitend) mannen, gehurkt rond de *yuvarlak masa*, een lage ronde eettafel. Als er die dag maar één ei gelegd was door de kip, was dat ei voor mij, de gast. Die meest hartelijke verwelcoming van een vreemdeling was in de islamitische cultuur hoogst gebruikelijk. Ik herinner mij een gesprek op het dorpspleintje met de lokale imam. Dat gesprek ging met handen en voeten over Allah en God, de Profeten Mohammed en Jezus. Ik formuleerde voorzichtig enige islamkritiek, met name op het patriarchaat en ook op het verbod om alcohol te drinken (ik had nu eenmaal enorm trek in een borrel). Op een gegeven moment begon de imam op zijn beurt ietwat lacherig mij - in zijn ogen vanzelfsprekend een Christen - aan te vallen. Hij fulmineerde dat Christenen knettergek waren. Hij sloeg zich even later schaterend op de knieën: wij Christenen geloofden immers dat Jezus de Zoon van God was en ook nog eens uit een - godbetert - Maagd geboren was! Zijn als altijd gebiedende wijsvinger wees eerst naar zijn, en vervolgens naar mijn voorhoofd. Iedereen om ons heen kreeg de slappe lach, ik lachte mee, daar had ik (en trouwens ook Maria) niet van terug... tja, religie, die bedrijf ik sindsdien maar liever in m'n eentje...

Religie als de motor van geopolitiek

Geopolitiek en religie zijn twee formidabele krachtenvelden, die de loop van de geschiedenis altijd zeer dynamisch hebben beïnvloed. Hoewel ze op het eerste gezicht verschillende domeinen lijken te beslaan, zijn hun interacties diepgaand en complex. Religie, als een verzameling van overtuigingen en praktijken die betrekking hebben op het bovennatuurlijke, heeft door de geschiedenis heen een centrale, en zelfs cruciale rol gespeeld in de vorming van culturen en samenlevingen. Talrijke

religies hebben geleid tot de oprichting van religieus geïnspireerde staten of ideologieën, wat op zijn beurt hun geopolitieke situatie zeer sterk heeft beïnvloed.

Israël als religieus kruitvat

Het Israëlisch-Palestijnse conflict is DE actuele illustratie van de diepe wortels van religie in de geopolitiek van deze regio. De relatie tussen de religies van het Jodendom en de Islam is een uiterst gewelddadige. Daar waar de verschillende orthodox-religieuze groeperingen hun historische claims op bepaalde gebieden leggen, zorgt dit voor complexe en langdurige conflicten die daar zelfs al eeuwenlang bestaan. Denk hierbij ook eens aan de kruistochten als hevige botsingen tussen Christendom en Islam, met alle geopolitieke gevolgen van dien. Toen reeds! Van het Israëlisch-Palestijnse conflict een religieus conflict maken is wat de absolute relifanaten daar doen, en wat doorbroken zou moeten worden. Alleen dan zijn de compromissen mogelijk die nodig zijn om het almaar repeterende bloedvergieten te stoppen.

Ander religieus geweld

Overall speelt de invloed van religieus geweld op diplomatieke betrekkingen en allianties tussen staten een rol. Voorheen was dat bij ons de eeuwige strijd tussen katholieken en protestanten, tegenwoordig speelt de gewelddadige strijd tussen het Christendom en de Islam een hoofdrol, in extremis in Israël, maar ook, onder meer door de fanatici van IS, dan wel van de Ku Klux Clan, die immers elkaars Islamitisch, dan wel Christelijk bloed wel kunnen drinken. *All over the world* kunnen ook andere religieuze verschillen aanleiding geven tot gewelddadige spanningen en conflicten tussen naties. Denk aan tal van Aziatische landen, bijvoorbeeld hoe de Boeddhistische meerderheid van Myanmar botst met de minderheid van de Islamitische

Rohingya-bevolking. Ook India kent een bloedige, doorgaande strijd tussen Hindoes en Moslims. Religie kan ook binnen één hoofdreligie een belangrijk onderdeel zijn van de motivaties achter geopolitieke acties, denk aan de eeuwige strijd tussen soennieten (Irak) en sjiïeten (Iran). Leiders kunnen religieuze retoriek gebruiken om hun beleid te rechtvaardigen en de steun van hun bevolking te verkrijgen (Hitler: 'Gott mit uns'). Dit kan een aanzienlijke impact hebben op internationale betrekkingen en de perceptie van een land in de wereldgemeenschap. Denk aan Poetin en zijn idée-fixe voor een Groot Russisch-Orthodox Rijk, geïnspireerd door de fundamentalistische aartsbisschop Kirill.

Conclusie

De relatie tussen geopolitiek en religie is gecompliceerd en diepgaand. Religie kan maar al te vaak de oorzaak van verdeeldheid zijn in de wereldpolitiek. Het begrijpen van deze dynamiek is van cruciaal belang voor het bouwen van vreedzame betrekkingen en het streven naar stabiliteit in een steeds veranderende wereld. Misschien moeten we in plaats van diplomaten en politici, de geestelijke, oftewel religieuze leiders met elkaar laten onderhandelen over vrede? Hoe zou dat zijn, een gesprek over vrede in Oekraïne tussen de Paus van Rome en aartsbisschop Kirill van Moskou?

De Koran verhaalt over de Profeet Mohammed, die op een vraag van een volgeling: 'wat moeten wij doen als een Joodse begrafenisstoet passeert?' antwoordt: 'Neem je hoed af en kniel.' Filosofie van de dood, zoveel is zeker.

Rutger W. Weemhoff is pacifist en publicist
www.rutgerweemhoff.nl

Thema Column

Troost en schoonheid als denkend verzet

Karel Janssen

Op het moment dat ik dit stuk schrijf wacht de wereld in spanning af hoe het conflict, inmiddels een oorlog, in het Midden-Oosten zich verder zal ontwikkelen. Wanneer u dit leest weten we hoe dit verder is gegaan, en tevens met de oorlog in Oekraïne. We leven meer en meer in dystopische tijden met grote oorlogen. Om de huidige omstandigheden enigszins te kunnen duiden kunnen we alleen op ervaringen terugvallen. Een van de grote denkers waar ik op teruggrijp is Hannah Arendt. Haar manier van denken is gebaseerd op eigen ervaring, dat geldt ook voor haar geestverwant Albert Camus. De situatie in de wereld wordt steeds heftiger en complexer. Het enige waar wij, ik bedoel hier het kunstenveld, ons op kunnen richten is de waarachtigheid, de troost en de schoonheid. Dit wordt welhaast een onmogelijke opgave.

De berichtgeving omtrent de conflicten/oorlogen draait steeds vaker om waarheidsvinding. In een tijd van steeds meer toenemende digitalisering is de waarheid een gemakkelijke prooi om als eerste te sneuvelen. Hierdoor is het zeer mogelijk onwaarheden te verspreiden. Om toch kritisch en vol mededogen naar alle partijen te kunnen blijven kijken kan kunst hierin een rol vervullen. Al eerder heb ik betoogd dat het moeilijk is om te kunnen verlangen in je land te blijven waar het geweld zo om je heen grijpt. Vluchten en je ergens anders vestigen kan leiden tot een groot gevoel van ontworteling maar in een totaal stukgeschoten stad is het geworteld blijven eveneens een zware taak. Deze vertwijfeling kwam weer geheel terug toen ik op het spoor kwam van Anna Zvyagintseva, beeldend kunstenaar uit Kyiv, nu verblijvend in Nederland, die twijfelt om terug te keren. Mijn betoog naar haar is oprecht dat een verblijf hier, met alle reeds genoemde pijn, meer bijdraagt aan steun

Podcast #2

Beluister de podcasts van Loving Geopolitics

<https://open.spotify.com/show/0CPjfKZdIAFjWOPvaPJrm4>

voor de Oekraïense bevolking dan terugkeren. Dit is gebaseerd op het feit dat wij Westerlingen de angst, pijn en vooral alle noden steeds minder gaan zien. Niet uit gewenning maar meer dat het voor velen ook niet meer te overzien is en ons bevattingsvermogen te boven gaat.

Toeval wilde dat deze kunstenaar een interview in Trouw kreeg ('de Verdieping', 19-10-2023) naar aanleiding van haar medewerking aan een expositie in museum de Fundatie in Zwolle. Interessant is dat zij betoogt ... 'Toen bedacht ik me dat mensen blokkeren juist het doel is van oorlog. Wie niet wordt gedood, wordt bevroren, verlamd door angst om nog iets te doen. Toen ik dat besepte, begreep ik de waarde van kunst in oorlogstijd en wist ik dat ik door moest gaan.' Ze gebruikt herinneringen en beelden die in essentie gruwelijk en pijnlijk zijn, en weet die zo te verbeelden in kunst dat het de aanschouwer laat invoelen wat er werkelijk gebeurt. Dit is van een poëtische schoonheid die ook troost biedt.

Kunst kan juist hier en nu voor ons in haar afgrijselijke schoonheid die verwarring en pijn tonen. Rob Riemen zegt hierover in *Mens worden is een kunst* (2023): 'Dat het wezen van de kunst niet het voorwerp, de vorm is, maar de daarin aangewende kracht of geëxploreerde waarheid, het mysterieuze en verborgen deel van de inhoud.'

Terug naar de Oekraïense kunstenaar als voorbeeld van vertwijfelen om te blijven of terug te keren, kom ik bij mijn rode draad in mijn artikelen: wat en vooral in welke situaties kan kunst een bijdrage leveren? Meer en meer kom ik tot een inzicht dat dát vooral afhangt over welke kunstdiscipline je praat en zeer zeker in welke situatie. Onder onderdrukkende regimes kan het protest absoluut een grote rol vervullen, maar in oorlogssituaties, waar we steeds meer en meer ingezogen worden, verandert dat wezenlijk. Het bieden van troost aan de achterblijvers door troostrijke kunst, vaak muziek of taal, is essentieel. Het duiden van de gruweligheden daarentegen, vaak door taal en beeld, zal juist voor ons van waarde zijn, om te voelen - als dat al überhaupt mogelijk is - wat daarginds plaatsvindt. Dat een kunstenaar dat ook nog in een troostrijke verbeelding kan *vormgeven* is nauwelijks te bevatten. Werken in een nieuw land waar je door omstandigheden bent beland en waarbij dat land niet een bewuste keuze was, maakt het extra gecompliceerd. Bedenk dat Hannah Arendt na haar vlucht naar Parijs, als stateloze van Duitse afkomst, werd gezien als potentieel vijandig en werd gearresteerd. De conflicten dreigen zich te verplaatsen naar onze eigen regio's.

Om nog even bij Hannah Arendt te blijven: 'Het is juist het leven in een gedeelde wereld wat ons mens maakt en in handelen en spreken laten we zien wie we zijn'. Dit moet een handreiking zijn van de hier werkende kunstenaars aan de nu gevluchte kunstenaars. Het ondersteunen bij het realiseren van hun werk is een absolute voorwaarde voor hen. Wij, de aanschouwers, kunnen ons dan niet alleen een beter beeld vormen van de situaties, maar ook beseffen dat alle steun, ook financieel, nu noodzakelijk is. Wegkijken en in onze eigen 'kunstbubbel' blijven kan niet meer. De krachten van de kunst bundelen wordt dan een doordachte stem. Zoals Hannah Arendt stelt dat onnadenkendheid de oorsprong van het kwaad vormt, zo kunnen wij die tegenkracht zijn.

Karel Janssen is opgeleid tot musicus en vervult diverse culturele bestuursfuncties. Bij Hogeschool Zuyd ontwikkelde hij onder meer internationale kennisnetwerken

**Themakatern
zomernummer 2024:**

**Europa?
Europa!**

Bijdragen én suggesties voor een
kandidaat voor het tweegesprek met
kernredactielid Nelly van der Geest
zijn van harte welkom [Zie paina 47](#)

Gesignaleerd: **Shahab Albonaser**, audiovisueel kunstenaar

Still uit de film *Verdwenen Vaders*

Shahab Albonaser komt oorspronkelijk uit de Ahwaz in zuidelijk Iran. Hij studeerde audiovisuele media aan de HKU. Shahab legde zich binnen zijn studie toe op het schrijven van filmscripts en regisseren. Hij begon tijdens zijn studie al te werken als zzp'er, onder andere op het gebied van educatie, promotie en muziekvideo's.

Zijn afstudeerfilm (2023) is getiteld *Verdwenen Vaders*

'Na 13 jaar zijn vader verloren te zijn door gevangenschap in Iran, laat de 20-jarige, gevluchte Esmaeil zijn vader niet meer toe tot hun gezin in Nederland, waardoor hij zelf de rol als vaderfiguur op zich moet nemen om zijn kleine broertje te redden van een gevaarlijke drugsbende.'

Met zijn film won Shahab de HKU-Award 2023. Uit het juryrapport: 'Shahab weet de complexiteit van deze vader-zoonrelatie en de impact ervan op het leven op pakkende wijze over te brengen. We zijn in het verhaal van de personages getrokken, aan het denken gezet en het gevoel is achtergebleven.'

Hanke Drop zag *Verdwenen Vaders*: 'Volkomen terecht dat Shahab de HKU-Award 2023 won. Wat een krachtige combinatie van een thrilling, knap onvoorspelbaar verlopende wervelwind van indringende beelden én zich ontwikkelende, complexe karakters heeft Shahab met zijn kundige crew weten te maken. Na de vertoning voor familie en vrienden van de maker en de crew bleef de staande ovatie minutenlang aanhouden. Niet voor niets! Chapeau!'

Ga voor een nadere kennismaking met Shahab Albonaser en zijn werk naar zijn website <https://www.karoon.nl/>

Tips voor de rubriek *Gesignaleerd* svp sturen naar: post@lovinggeopolitics.nl

Actualiteit

Interview met Bert Koenders (AIV) in het zomernummer LGM?

Voor het zomernummer van 2024 heeft de kernredactie Bert Koenders, de nieuwe voorzitter van de landelijk Adviesraad Internationale Vraagstukken, uitgenodigd voor een interview. Koenders volgde in 2022 Jaap de Hoop Scheffer op. De kernredactie wil graag Bert Koenders interviewen over zijn inzichten over hoe de wereldorde zich momenteel verhoudt tot de grote vraagstukken van deze tijd: oorlogen, klimaat, de positie van de EU en VN. En hoe de Nederlandse burger greep kan krijgen op de wereld om hem, haar of hen heen. Ook wil de kernredactie graag weten hoe de voorzitter zijn eigen rol ziet. Achter de schermen, zichtbaar, op de voorgrond, opiniërend? Over de uitnodiging is inmiddels contact gelegd met de AIV.

Thema

Een wereldregering was voor Hannah Arendt een gruwel. Ze vond het gevaarlijk om zo'n oncontroleerbaar orgaan over mensen te laten heersen zonder dat zij kunnen opkomen voor hun rechten, of deze kunnen afdwingen. Giep Hagoort beziet deze kwestie opnieuw in deze verwarrende tijd met een wankelende wereldorde. Hij komt tot een perspectief voorbij Hannah Arendt

Naar een democratische wereldregering? Denkend aan Hannah Arendt

Giep Hagoort

Hannah Arendt was in haar tijd – de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw – volstrekt duidelijk over de wenselijkheid van een wereldregering. Niet doen! In haar korte biografie van Karl Jaspers (*Men in Dark Times*, 1968) geeft ze aan dat een dergelijke oncontroleerbare wereldregering totalitaire trekken kan vertonen, hetgeen tot grote schade van de mensheid kan leiden. Er is volgens haar ook geen wereldburgerschap mogelijk. Je hebt pas echt een gemeend burgerschap in deze wereld als dit in relatie staat tot andere burgers van een land, te midden van andere landen. Landsgrenzen zijn in dat kader van groot belang om je (burger)rechten tot gelding te brengen.

De tijd waarin Arendt haar ideeën formuleerde, loog er niet om. De heksenjacht van het McCarthyisme in de VS en de doorwerking van zowel het nazistische Hitler-Duitsland als de communistische terreurstaat van Stalin bepaalden in belangrijke mate het klimaat van na de Tweede Wereldoorlog; denk aan de Koude Oorlog.

De dreiging van het nieuwe atoomwapen zorgde voor een angst voor een wereldwijde ondergang. In zo'n situatie pleiten voor een (mogelijk autoritaire?) wereldregering kon op geen enkele manier verdedigd worden. Aldus Arendt (die in de verre, verre toekomst mogelijk een federalistische wereldstructuur ziet ontstaan, onder de voorwaarde dat alle demonen zijn bestreden).

Nu, ruim 50 jaar later worden we opnieuw geconfronteerd met demonen. Zoals: onherstelbare klimaatontwikkeling, diep menselijk leed vanwege oorlogen in Oostelijk Europa en in het Midden-Oosten, de uitzichtloze ongelijkheid in levenskansen wereldwijd met als gevolg grote migratiestromen, autonome digitale technieken (cyborg-killers, 'war on/in space') en een geopolitiek machtsspel tussen de grootmachten VS en China. De komst van een wereldregering zoals geschetst door Arendt is uitgebleven, maar de wereld is er niet veiliger en vreedzamer op geworden. Over de VN

kom ik nog te spreken maar ook deze internationale organisatie kan niet gezien worden als een werkzame wereldregering. De vraag is of we niet alle verbeeldingskracht moeten aanwenden om het debat opnieuw aan te gaan. Is een wereldregering mogelijk die het leven op deze aarde van een humane betekenis voorziet en de kernwaarden van de VN – veiligheid, vrede en internationale samenwerking – concreet dichterbij brengt?

Het is vooral Arendt die mij gestimuleerd heeft om tot deze vraagstelling te komen; vanwege haar stellige afwijzing in haar tijd, maar aan de andere

kant ook de door haar bepleite Amor Mundi, de liefde voor de wereld, waarmee ze aangeeft dat we niet 'wereldloos' mogen zijn. In het publieke debat en in ons handelen zullen we ons het lot van de wereld moeten aantrekken en verantwoordelijkheid daarvoor moeten nemen. Dit zijn gedachten van Arendt die ik ontleen aan Joop Berding's boek *De Werelden van Hannah Arendt* (2021).

Een onbesproken thema

Waarom is de vraag naar een wereldregering in onze verwarrende en complexe tijd onbeantwoord gebleven? Ik zie zelf een drietal oorzaken: wereldwijd complotdenken, een status quo dienend Geopolitiek Advies Complex, en een zwak functionerende VN. In het publieke debat heeft het complotdenken inzake de wereld een dominante positie verworven (www.dwarsliggers.eu). Het gaat dan bijvoorbeeld om de gedachte dat een wereld-elite tijdens Corona de mensheid tot een gewillige kudde heeft gedrild. Ook het WEF (Wereld Economisch Forum) van politieke wereldleiders in Davos wordt in complotkringen verdacht van een wereldoverheersing door zijn inzet voor een 'Great Reset' om wereldwijde vraagstukken aan te pakken, maar dan wel in het voordeel van de eigen belangen en niet die van de mensheid.

Naast dit complotdenken denk ik dat de houding van gevestigde geopolitieke analisten, die dominant zijn in de talrijke denktanks, het niet goed mogelijk maakt om op niveau het debat te voeren. Dit zijn analisten die met internationale wereldleiders en het bedrijfsleven een nieuw Geopolitiek Advies Complex vormen, zoals ik dit netwerk eerder genoemd heb. De zeer grote gebondenheid van belangen en posities aan de huidige status quo belemmert een creatieve manier om te onderzoeken of een bestuur op werelddniveau een stap vooruit zou kunnen zijn.

Een derde factor is naar mijn mening gelegen in het niet effectief functioneren van de VN en hun organen, in de eerste plaats de VN-Veiligheidsraad. In deze raad veroorzaakt het vetorecht van zijn vijf vaste leden een verlamdend klimaat om bijvoorbeeld met daadkracht op te treden in Jemen, het Midden-Oosten, Centraal Afrika en Oostelijk Europa. Waar mogelijk proberen VN-organisaties op het gebied van migratie, voedsel, vrije handel, ruimte, cultuur en arbeid tot codes en afspraken te komen, maar zij kunnen niet voorkomen dat geopolitiek gezien landen hun eigen plan (blijven) trekken. Wat nu wel duidelijk wordt is dat binnen de VN de westerse dominantie haar langste tijd heeft gehad. Global South rammelt aan de poorten.

Global Governance

Kortom: een pleidooi om het debat aan te gaan over de wenselijkheid van een democratische wereldregering kan niet snel rekenen op steun. Met opzet heb ik hier het begrip 'democratisch' aan het woord 'wereldregering' toegevoegd. Een begrip dat ook Arendt gebruikt om met name de pluraliteit in het publieke debat te benoemen. Anders gezegd: een regering behoort democratisch te zijn, of niet te zijn. Het thema 'wereldregering' duikt soms op bij het onderwerp 'Global Governance' dat op Wikipedia als volgt wordt gedefinieerd: 'het complex van formele en informele instituties, mechanismen, relaties, en processen tussen staten, markten, burgers en organisaties (zowel inter- als niet-gouvernementeel), via dewelke collectieve belangen op het globale niveau geuit kunnen worden, rechten en plichten vastgelegd zijn, en verschillen beslecht worden.' In deze complexiteit onderkennen we een veelvoud van invloedssferen, mede gericht op mondiale besluitvormingsprocessen zonder dat sprake is van een centraal besluitvormend bestuur. Via internet kun je hieraan nog toevoegen: mondiale netwerken en activistische bewegingen. Actueel is in dit debat de, wat genoemd wordt, R2P: 'Responsibility to Protect' (VN, 2005). Indien een VN-lid de veiligheid van zijn burgers niet kan of wil beschermen (bijvoorbeeld bij regionale genocide), dan zal van hogerhand in het uiterste geval militair moeten worden opgetreden. Tot nu voornamelijk een theoretisch concept omdat door het vetorecht in de Veiligheidsraad nagenoeg geen noodzakelijke interventies kunnen plaatsvinden.

Alom is er reden om te komen tot een vernieuwing van de internationale besluitvorming. Laten we de wankelende wereldorde nader bekijken. De VS als aanvoerder van het Westen verliest gaandeweg macht (opkomst China), aanzien (Trump, vertrek uit Afghanistan) en daadkracht (tegenstelling Republikeinen versus Democraten). De gevolgen van deze kantelende wereldorde zijn voor Europa en de EU van grote betekenis. De afnemende macht van zijn bondgenoot de VS, de opkomst van wereldmacht China en de nieuwe (regionale) platforms als G20 en de steeds meer uitbreidende Brics-landen (Brazilië, Rusland, India, China, Zuid-Afrika) vragen om een heroriëntering van Europa's positie op mondiaal niveau. Het is om die reden van het grootste belang dat de EU zich actief toont in het debat over de wijze waarop toekomstige mondiale besluitvorming moet plaatsvinden.

Een Wereldraad der Continenten, een gedachte-experiment

Ter afronding van dit artikel zet ik een gedachte-experiment op over een democratische wereldregering. De opmerkingen van Arendt neem ik ter harte en probeer haar afwijzing om te zetten in een situatie van regionale checks and balances. Vervolgens probeer ik te vermijden dat een verlamdend vetorecht internationale interventies onmogelijk maakt. Ook voorzie ik een context waarin niet meer de westerse dominantie bepalend is wat wereldwijd plaatsvindt. Als Europeaan ben ik ervan overtuigd dat internationale samenwerking op continentaal niveau in geopolitiek opzicht leidraad moet zijn bij de inrichting van een nieuwe wereldorde. In mijn gedachte-experiment speelt een 'Wereldraad der Continenten' als mogelijkheid van een democratische wereldregering een centrale rol. Ik noemde deze mogelijkheid al eerder in mijn verantwoording van de theatertekst 'Het Tribunaal' (2019). Wil zo'n Wereldraad kansrijk zijn dan zijn de volgende twee voorwaarden van belang – zie ook hierboven. 1. De gezamenlijke lidstaten moeten een effectief belang hebben in het bestaan en functioneren van zo'n raad. De voordelen moeten zijn: gelijkwaardige inbreng, wereldwijde hulp en ondersteuning bij grote (klimaat)rampen, en erkenning van de statelijke soevereiniteit. 2. Het organiseren van besluitvorming van onderop (een principe dat al eerder door Arendt werd geformuleerd) met toegang tot besluitvorming vanuit internationale initiatieven en sociale bewegingen, en transparantie naar de inwoners van de afzonderlijke staten. Een belangrijke vraag is hoe de afstand tussen het centrum op wereldniveau en de afzonderlijke staten te overbruggen is. In feite betreft het hier de vraag 'hoe mondiaal te organiseren?'

Een belangrijke geopolitieke drempel is de afstand tussen de 193 lidstaten en de Algemene Vergadering van de VN. Landen zijn echter deel van een continent. Er bestaan reeds unies op deze continenten die een mogelijke oplossing in zich dragen. De EU (27 landen), de Afrikaanse Unie (55 landen) en Asean (10 landen in Zuidoost-Azië) zijn hiervan voorbeelden, hoe verschillend ook. Brazilië zou in het eigen continent onder leiding van de nieuwe president Lula het voortouw kunnen nemen om het bestaande verbond Mercosur uit te bouwen naar het gehele Latijns-Amerikaanse continent. Azië als geheel kent grote problemen - de conflictsituatie tussen China en India, het Midden-Oosten, het Europese Rusland en zijn vorming van een Euraziatisch blok – maar Aziatisch continentaal leiderschap zou hierin kansen kunnen zien. Conti-

nenten kunnen een Continentale Vergadering instellen die een afvaardiging benoemt naar de nieuwe Wereldraad der Continenten (WdC), de vervanger van de Algemene Vergadering van de VN. Zo'n Continentale Vergadering kan ook de onafhankelijke vertegenwoordiger benoemen voor een Veiligheidsraad nieuwe stijl die exclusief en zonder veto's bevoegd is op te treden in humanitaire noodsituaties (op basis van R2P). Met het oog op transparantie en betrokkenheid vergadert de WdC jaarlijks op een van de vijf continenten. Het hoofdkwartier is mobiel - analoog en digitaal - en volgt qua locatie de jaarlijkse vergaderingen. Hulpprogramma's vallen onder een voor vier jaar te benoemen presidium van vijf leden onder leiding van een Secretaris-Generaal. Inhoudelijk is al veel werk verzet, denk aan de VN-Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948), de 17 Sustainable Development Goals (2015) en de diverse klimaat- en migratiereportages. De continentale benadering zal moeten leiden tot een grote herkenbaarheid voor de wereldbevolking maar vooral tot daadkracht, zeker ook in de regionale opvang van vluchtelingen. Stimulus voor deze benadering moet zijn dat lidstaten daadwerkelijk democratisch functioneren volgens het principe: besluitvorming van onderop. Met behulp van de modernste digitale technieken moeten belangrijke delen van dit ideaal te realiseren zijn.

NB Kleine continenten als Oceanië (Australië, etc.) kunnen samengaan met één van de vijf grote continenten.

Europeanen hebben reeds de nodige ervaring opgedaan in het continentaal organiseren. Het is heel lastig (denk aan de EU!), maar wel uitdagend en zeker een opdracht, zeker nu de huidige, sterk neo-kapitalistische wereldorde zo uit het lood geslagen is. Maar er is geen plek voor naïviteit. Heel veel denk- en verbeeldingskracht is nodig om de vijf continenten met al hun pluraliteit in de richting van een democratische 'Global Governance' te loodsen.

Wereldloosheid is geen alternatief.

Giep Hagoort is initiator van *Loving Geopolitics Magazine* en lid van de kernredactie. Foto: Joke van den Berg

Thema

Column

Echt altijd en overal

Annelies Boutellier

Onlangs las ik het boek *Een wolkenkrabber op de Savanne* van Koert Lindijer; ondertitel: *Veertig jaar correspondentschap in Oost-Afrika*. In een heldere en zeer leesbare stijl schrijft hij over de ontwikkelingen in de belangrijkste landen in die regio (zijn standplaats is Nairobi, Kenia) na het vertrek van de kolonisator. Ik las hoofdstukken lang over euforie en grote beloften door nieuwe Afrikaanse leiders en telkens de omslag naar machtsmisbruik en bruut geweld. In het ene na het andere land werden grote bevolkingsgroepen over de kling gejaagd en uitgemoord. Echt gruwelijk!

Net toen ik me begon af te vragen wat Lindijer bezielde om veertig jaar lang, met telkens gevaar voor eigen leven, hier verslag van te doen, kwam ik een andere vraag tegen: waarom had ik het boek met een zekere gretigheid achter elkaar uitgelezen? Natuurlijk, was mijn eerste gedachte, had dat alles te maken met mijn liefde voor Afrika, het continent waar ik zo vaak zoveel moois had meegemaakt. Maar er knaagde meer: naast walging had ik ook fascinatie gevoeld. Natuurlijk geef ik het liever niet toe, maar ik kan niet ontkennen dat al dit geweld me ook fascineerde. Verder denkend was ik niet eens zo verrast: ik ken mijn daderenergie en kan daar goed mee omgaan, geholpen door mijn omstandigheden en aard. Het maakt me actief, alert en ondernemend. Van Bert Hellinger (psychotherapeut, die vooral bekend werd door systeemtherapie en de methodiek van familieopstellingen) leerde ik dat je voor de oplossing bij de ouders moet zijn en toch voel ik me enigszins ongemakkelijk bij bovenstaande ontboezeming. Dit hoort toch niet, ik moet me schamen!

Een lange inleiding om bij Hannah Arendt te komen. Zij muntte, na haar verslag van het proces tegen de oorlogsmisdadiger Eichmann, de uitdrukking 'de banaliteit van het kwaad'. Door hem te zien en te horen kwam zij tot het idee dat het kwaad vaak te maken heeft met onnadenkend conformisme. De banaliteit van het kwaad is de onwil om te denken, beweert Arendt.

Terwijl deze uitspraak veel stof deed en nog steeds doet opwaaien, ga ik een stap verder. Het is naar

mijn idee nog veel banaler. In ieder van ons schuilt het kwaad. Alles waartoe iemand in staat is, zit in de kiem in ons allen. Er is allang vastgesteld, dat 'het kwaad' in de wereld bestaat, maar het blijft een abstract begrip als we het niet op onszelf betrekken.

Natuurlijk wijzen we liever naar de ander. Dat wordt ons, zeker op dit moment, op een presenteerblaadje aangereikt. Naar mijn idee zou het meer opleveren als ieder voor zich op zoek gaat en nadenkt over het kwaad in zichzelf. Agressie en geweld is veel dichterbij en overal. Openlijk en verborgen. We pesten, bedreigen, schelden, schoppen, slaan, verkrachten en moorden wat af. We vernielen de natuur en exploiteren de aarde of het niks is. En wat te denken van de verbeterde houding waarmee de dochter van mijn oude buurvrouw aan mantelzorg doet (ze kan haar moeder soms wel wurgen). Of bij religieuze mensen... Hoeveel oorlogen zijn er niet gevoerd uit naam van een of andere God. Heel wat mensen lopen passief agressief rond.

Laten we eindelijk ten volle erkennen dat dit zo is. Om te beginnen. Zonder oordeel, gewoon als een gegeven. Voor mij is dat een eerste en wezenlijke stap op weg naar het Amor Mundi principe van Hannah Arendt. Haar adagium, en ook het mijne, gaat over de wil om als moreel volwassen persoon verantwoordelijkheid te nemen voor eigen gedachten door onszelf te bevragen: hoe wil ik in de wereld staan? Vanuit welke levenshouding? Op basis van welke waarden? Om daarvan uit de liefde voor de ander en de wereld als geheel te ontwikkelen. Ik pleit ervoor om eerst de ongemakkelijke vraag te onderzoeken: waar zit bij mij de agressie? Heb ik daar zicht op? Mag ik mijn woede voelen, zonder meteen te reageren...? Geen eenvoudige opgave: als iets onderdrukt en weggewerkt is dan is het wel deze kant. De meeste mensen zijn zich niet bewust van deze kracht, dit fenomeen, dat maakt het onderzoek nog lastiger. Zeker in een wereld waarin het hebben van gevoelens gelijkgesteld wordt met de expressie ervan.

Juist de onderdrukking en het niet-bewustzijn zorgen voor gevaarlijke situaties: de oorlog die we soms in onszelf voelen wordt ontkend, onderdrukt en verplaatst. En zie wat er gebeurt: de wereld ontploft aan alle kanten en staat in brand. We hebben er geen greep meer op, voelen ons steeds machtelozer en kiezen er meestal voor om geweld met geweld te beantwoorden.

Annelies Boutellier werkt vanuit het systemische gedachtengoed. Ze is verbonden aan het Center for Girls Education in Zaria, Nigeria. Een deel van haar tijd besteedt ze aan schrijven.

Column

Assad in het nauw?

Rami Ramou

Vanaf de tweede helft van dit jaar is het verzet tegen het Assad-regime weer opgelaaide. Nu niet vanuit het hele land, maar vanuit het zuiden van Syrië. In de zuidelijke stad Sweida gingen duizenden mensen de straat op om te demonstreren voor vrijheid en de voortzetting van de revolutie van 2011. Ook de slechte economische en sociale omstandigheden speelden een belangrijke rol. Deze demonstraties kregen en krijgen steun van de VS.

De andere gebieden in Syrië, bijvoorbeeld rond de steden Damascus, Homs en Hama durfden niet in actie te komen omdat zeker is dat dan veiligheidsarrestaties volgen, gepaard gaand met menselijk leed en (opnieuw) enorme verliezen.

De Druzen laten in het zuiden hun afkeer van het Assad-regime duidelijk merken. Zij eisen het vertrek van Assad en verscheuren posters met zijn afbeelding. Assad laat zich voorstaan op zijn steun aan minderheden. Dit zou de reden voor hem zijn om niet direct gewelddadig met dood en verderf op te treden, zoals hij dit wel met steun van Poetin al ruim tien jaar eerder heeft gedaan in heel Syrië. Een andere reden is dat Assad zelf in de afgelopen jaren wapens aan de Druzen geleverd heeft en dat deze nu tegen hem ingezet kunnen worden.

Ook internationaal is het landschap rond Syrië nog complexer geworden. Iran is erop uit om Syrië voor de volle 100% te controleren. Assad wil onafhankelijk zijn van rivaal Iran maar het regime aldaar staat dit niet toe. Weliswaar is Assad dit jaar gast geweest op een bijeenkomst van de Arabische Liga, maar door toedoen van Iran, een niet-Arabisch land, is deze toenadering bekoeld. Wel is gesproken over de mogelijkheid van terugkeer van vluchtelingen uit

Libanon en Jordanië met geld van de Liga-partners. In september werd de dictator met bloemen ontvangen in China, op uitnodiging van Xi ter gelegenheid van de opening van de Zuid-Aziatische Spelen. De belangrijkste reden voor Assad was een vakantie te hebben met zijn gezin en even uit zijn isolement te komen. En om geld te krijgen van China op het moment dat 90% van de Syrische bevolking onder de armoedegrens leeft.

Wat de huidige oorlog van Israël tegen de Palestijnen betreft moeten we in ogenschouw nemen dat Hezbollah in Libanon (tegen de noordelijke grens van Israël aan) goede relaties onderhoudt met Iran. Israël heeft verschillende keren milities in Syrië onder vuur genomen. Assad heeft zich evenwel openlijk gekeerd tegen het feit dat Hezbollah milities in zijn eigen land de verzetsvlag van Hamas liet wapperen, in plaats van de Syrische vlag.

Dit jaar hebben Nederland en Canada Syrië bij het

Internationaal Gerechtshof in Den Haag aangeklaagd vanwege wrede misdaden, waaronder het folteren van de eigen burgers.

De situatie in mijn land Syrië is zeer complex. Allerlei landen in het Midden-Oosten en ook de grootmachten VS, Rusland en China hebben hun belangen in het land. Miljoenen Syrische burgers zijn op de vlucht geslagen.

Wat de nabije toekomst betreft zal Assad wel president zijn maar hij heeft geen mogelijkheden om het land te leiden want Iran bepaalt wat er moet gebeuren. Ook zijn de schulden aan Iran torenhoog zonder de mogelijkheid te hebben om ze af te lossen, anders dan het weggeven van stukken land. In het Midden-Oosten zijn nu Israël en Iran de twee belangrijkste landen. Hun rol is groot. Andere landen

zoals Saudi-Arabië hebben veel geld maar geen macht. Iran droomt van een eigen grens met Israël en het overnemen van met name de Arabische landen Libanon, Jordanië en uiteindelijk ook Saudi-Arabië. (de tekst is geschreven in samenwerking met de kernredactie)

Rami Ramou werkt in het onderwijs en zet zich als vrijwilliger onder meer in voor de verbetering van de positie van zijn landgenoten, hier in Nederland en in Syrië.

Art = Communication (and more)

Van 7 december tot 21 december 2023 vond een kunstevenement plaats met in de hoofdrollen duo's van kunstenaars met een vluchtachtergrond en kunstenaars uit de Utrechtse wijk Oog in Al. Binnen de wijk realiseert de stichting Mijn Wijk, Jouw Wijk ontmoetingen tussen azc-bewoners en wijkbewoners. Het kunstevenement toonde het werk van een 10-tal duo's in het azc-restaurant A Beautiful Mess.

Het kunstenaarsduo Kimiya Adelifar uit Iran en wijkkunstenaar Cees Vellekoop maakte samen een kunstwerk, zie de foto hiernaast. (gh)

Bipolair I, Kimiya Adelifar en Cees Vellekoop. Gemengde techniek van collage, acryl en ecoline (foto: C. Vellekoop)

DE PEIGIES CARTOON

Loving Geopolitics Magazine Young

Oproep aan de student-lezer

Heb je ook een tekst die je wilt publiceren in de rubriek Young? De volgende editie komt in juni 2024 uit. Bewerk bijvoorbeeld de samenvatting van je scriptie en mail ons. De deadline ligt op 1 mei.

Voor de komend jaar heeft de kernredactie Simmo Petersen met succes gestimuleerd om de zomer- en wintereditie mede samen te stellen. Lees voor een kennismaking met Simmo onderstaand artikel over Europa.

Ook is in deze rubriek Young een fragment van een student te vinden met een vluchtelingenachtergrond uit het boek *Niet (meer) een vluchteling*, genoemd door Hanke Drop in haar artikel Beelden van 'de' vluchteling in het Hannah Arendt katern.

Interesse om samen met Simmo en medestudenten de rubriek Young verder uit te bouwen? Laat van je horen! post@lovinggeopolitics.nl of mail direct met Simmo: simmo.petersen@student.uva.nl

Simmo Petersen (22 jr) heeft in 2022 als student audiovisuele media aan de HKU en een minor De Staat van de Wereld volgend aan de HU een halfjaar onderzoek gedaan naar de toekomst van de Europese Unie. Dit startte met twijfels, gevoed door het euro-sceptische boek *Politiek van het Gezond Verstand* van Thierry Baudet (2020). Kost de EU niet veel te veel geld? Hoe gaan wij al

die interne verdeeldheid oplossen? Is het wel democratisch genoeg? En zijn wij onze nationale soevereiniteit aan het verliezen? Over zijn reis schreef hij het boekje *Europese Verhaaltjes* waarvan we hier enkele opnamen.

Uit het voorwoord van Simmo: 'Wat volgt is een bijzondere reis door Europa waar ik tot mijn verbazing vooral liefde vind. De EU, die is opgericht in een noodkreet, en die een einde moest maken aan eeuwenoude onderlinge strijd en broedermoord, ben ik steeds meer gaan waarderen. Want wat ik beter begrijp, zeker na de Russische invasie van Oekraïne, is het belang van vriendschap. Kijk wat het ons heeft opgeleverd. Al die vrijheid, welvaart, stabiliteit en Europa als grootste vredesproject allertijden. En natuurlijk ben ik niet blind voor de vele uitdagingen waar wij nu tegenover staan. Des te meer zie ik de noodzaak die zo snel mogelijk te tackelen. Samen. Want dat is waar wij zo goed in zijn.'

Simmo nam ook deel aan podcast#2, samen met de HKU-studenten Roos Rijnbeek en Inez Eltink. Te beluisteren via <https://podcasters.spotify.com/pod/show/kfoldstars/episodes/Loving-Geopolitics-podcast-nr-2-op-het-lifj-geschreven-e28q7sn>

Europese verhaaltjes

Simmo Petersen

Treinreisje

Nederland en België, 6 mei 2022

In de vroege ochtend vertrek ik naar Breda. De hypermoderne trein, vrijwel geheel van glas, dendert door het mistige polderlandschap. Aan de binnenkant van de coupé is het allemaal wat minder rooskleurig. De vloer ligt bezaaid met lege blikken bier, verscheurde kranten en andere viezigheid: het resultaat van bevrijdingsdagfeestvierders. In Breda stap ik op de intercity naar Brussel. De trein zit vol mensen met een migratieachtergrond (lees: Afrikanen). Onderweg roept de conductrice: 'Denk eraan dat uw OV-chipkaart niet geldig is in België.' Tot zover dus de internationale samenwerking. Even later passeren we de grensovergang – niet dat dit werd aangegeven, maar de verandering is duidelijk te merken. België introduceert zijn land

met oude lelijke industriesteden, een slechte infrastructuur en als klap op de vuurpijl de verdwijning van telefonisch bereik. Alsof je dertig jaar terug de tijd in gaat.

Optimisme

Brussel, 7 mei 2022

Door de hele stad hangen levensgrote borden van jongeren met de tekst 'De toekomst ligt in jouw handen.' Deze zin vat het optimisme dat ik de gehele reis al bespeur goed samen. Alles wat ik zie en iedereen die ik spreek probeert een positieve indruk achter te laten over de Europese Unie. 'We kunnen niet zonder', is wat ik van hen hoor. Opstapelende problemen laten ze hier voor het gemak achterwege. Tuurlijk, het is een Open Dag, maar ze mogen best iets eerlijker zijn; zo goed gaat het niet in Europa.

In het gebouw van de Europese Commissie vraag ik aan een werknemer of hij daadwerkelijk gelooft dat er naar jongeren geluisterd gaat worden in de toekomst. Zijn antwoord luidt volmondig 'ja', om het vervolgens gelijk te ontkrachten door erbij te zeggen dat hij als werknemer van de commissie geen ander antwoord had kunnen geven. Of er ook daadwerkelijk iets met dit project bereikt gaat worden of dat de gemaakte voorstellen de gemiddelde Europese burger vertegenwoordigen, dat betwijfel ik. Maar het is een geweldig ambitieus idee: de verwezenlijking van de ultieme democratie. En dit idee moeten wij koesteren.

Uitbreiding

Brussel, 7 mei 2022

Na mijn bezoek aan de Europese Raad wandel ik richting de landtentoonstelling. Een evenement dat bezoekers de mogelijkheid geeft een sfeerimpressie op te doen van een van de zevenentwintig lidstaten. Achter kraampjes vertellen enthousiaste inwoners over hun land en cultuur, laten zij je proeven van lokale lekkernijen en klinkt hun muziek op de achtergrond. Bij de Italianen drink ik wijn, bij de Duitsers eet ik braadworst en bij de Hongaren aardappelen. Ondanks de drukte en gezelligheid die er heerst op het plein valt mijn oog op de Oekraïense en Moldavische kraam (geen EU-lidstaten). Het is vreemd. Wat doen zij hier? Is dit geen pr-truc? Het publiek lijkt zich er in ieder geval niet druk om te maken. Deze kraampjes zijn zichtbaar het populairst. Het past geheel bij hoe de EU de dag heeft ingericht, er is veel aandacht voor de oorlog in Oekraïne.

Ik eindig mijn dag onverwachts te midden van een Oekraïens benefietconcert. Overal om mij heen wapperen geelblauwe vlaggen terwijl men de gevluchte muzikanten bejubelt. Na elk nummer klinken de woorden: 'Sláva Ukraïni!' Uit alles blijkt de vastberadenheid van de EU om dit land zo snel mogelijk in te lijven. Vrij opzichtig als je het mij vraagt.

Tourgids

Boedapest, 18 mei 2022

Het is mijn tweede ochtend in de hoofdstad van Hongarije. Nadat ik de nacht heb doorgebracht in een van de populaire 'ruin bars' sta ik met een lichte kater tegenover tourgids József Mátyás. Deze vijfenveertigjarige, ongeschoren kleine man begeleidt mijn klas onder een fel brandende zon door het historisch centrum van Boedapest. Al lopend spreekt Mátyás ons door zijn microfoon toe over de geschiedenis en hoogtepunten van zijn stad. Het is een soort tour waar ik vaak tenenkrommend naar kijk, met een ongemakkelijk grote groep deelnemers waarvan slechts de helft geïnteresseerd is in wat er daadwerkelijk wordt gezegd. Maar nu ben ik er zelf onderdeel van. Omdat de groep om de haverklap wegens de minste redenen moet pauzeren grijp ik de kans om hem persoonlijk aan te spreken. Ik vraag naar het negatieve imago dat op zijn land rust, naar Orbán en de Hongaarse democratie. Tot mijn verbazing weersprekt hij die kritiek niet, sterker nog: hij is het ermee eens. In een vurig betoog maakt hij zijn minister-president met de grond gelijk. Wat blijkt, Mátyás is in het verleden zeer politiek actief geweest voor de op-

positie in zijn land. Maar na Orbán's vierde overwinning op een rij heeft hij opgegeven. 'Het maakt niet meer uit of ik er nog ga zitten. Er verandert niets in dit land totdat Orbán dood is', zegt hij zorgelijk. 'Het is van oorsprong een advocaat die de regels zo naar zijn hand heeft gezet dat de democratie en rechtstaat in verval zijn geraakt. De verkiezingen wint hij oneerlijk door het gebruik van staatspropaganda', zegt Mátyás terwijl de laatste persoon terugkeert van het toilet.

De tour wordt hervat. We lopen richting een monument waar Mátyás ogenschijnlijk lang bij stil wil staan. Hij verzamelt de groep en spreekt hen ditmaal van dichtbij toe. Wat volgt is een geëmotioneerd betoog over een van de zwarte bladzijden uit de geschiedenis van Hongarije, hun rol in de Jodenvervolgingen. 'Ik voel mij vandaag vrij om open te spreken. Aan grote bedrijven verkoop ik een gezellig promotieverhaal. Maar tegen jullie wil ik eerlijk zijn', benadrukt hij ons. Hij vervolgt: 'Als Hongarije niet in staat is het verleden te accepteren dan is het gedoemd te falen.' Het is een actie waar ik later vaak aan terug zal denken. Na afloop loop ik nog even naar hem toe. Ik zeg: 'U lijkt zo pessimistisch, alsof er geen hoop meer is in uw toekomst. Hoe zit dat?' Hij antwoordt: 'Dat ben ik niet, ik heb een toekomst. Hongarije heeft een toekomst.' Vervolgens kan hij niet zo goed uitleggen wat hij daar nou mee bedoelt, wellicht is hij geschrokken van mijn door hem opgewekte conclusie.

Amerikanen

Rome, 31 mei 2022

De avond is gevallen. In een snelle pas haast ik mij door donkere straten naar het laatste beetje licht dat de eeuwenoude stad nog kan bereiken. Via een lange trap zet ik voet op de hoger gelegen Ponte Umberto, een brug die onder andere Vaticaanstad verbindt met de rest van de stad en uitmondt in de Piazza Navone. Mijn oog valt gelijk op een oud-Romeins mausoleum dat in de verte grandioos wordt belicht door een goudgele gloed. Het is een wonderlijk plaatje dat ik met mijn jarenzeventig filmcamera graag vast wil leggen. Dit nogal opvallende voorwerp dat enorm veel geluid produceert, is iets waar ik pas net mee aan het experimenteren ben. Plotseling stoppen twee enthousiaste Amerikaanse studenten om te vragen wat ik doe. 'Sick man' is wat ze ervan vinden (vintage film wint vooral in hun land aan populariteit). We raken aan de praat. De jongens, woonachtig in Miami, zijn op rondreis in wat zij en veel andere Amerikanen steevast als één land benoemen: ons continent Europa. Vol lof spreken ze over onze

veiligheid, cultuur, infrastructuur en Engelse taalvaardigheid. 'Het is de luxe die wij gewend zijn, maar dan voor een veel lagere prijs', zeggen de twee glimlachend. Na een tijdje nodigen ze mij uit om mee te gaan naar een Amerikaanse bar genaamd 'The Drunken Ship'. Ik zeg toe. We nemen afscheid en ontmoeten elkaar diezelfde avond op de door hen voorgestelde locatie.

Wat volgt is een chaotische ervaring met dronken Amerikaanse toeristen die ruzie maken over welke staat beter is om in te wonen. Aan de naam van de bar had ik natuurlijk al kunnen weten wat mij te wachten zou staan. Niet lang erna sta ik alweer buiten. Boos. Een van de herrieschoppers heeft tijdens zijn tirade viesplakkende koffielikeur over mij heen laten vallen. Terwijl ik wegliep scanderen ze: 'We love Europe, we love Europe!'

Gekke jongens die Amerikanen. Het lijkt wel alsof ze niet willen weten dat ons continent bestaat uit verschillende landen en politieke systemen. En hoe graag ik ook zou willen afrekenen met hun irritante onwetendheid ten opzichte van Europa is het denken in die eenheid misschien juist wel iets waar wij van kunnen leren. Want ondanks hun meningsverschil in de bar zijn deze mensen op de eerste plaats trotse Amerikanen.

Daarom vraag ik mij af: is het echt zo erg jezelf te identificeren als Europeaan?

Ik kom van een andere planeet

Uit het boek *Niet meer (slechts) een vluchteling*

In *Niet meer (slechts) een vluchteling*, het boek van 'Poort van Hoop' waar kernredactielid Hanke Drop in haar bijdrage aan het Hannah Arendt katern naar verwijst, vertellen studenten met een vluchtverleden over hun zoektocht in de Nederlandse samenleving. Gedurende vijf jaar hebben de onderzoekers van Poort van Hoop (twee met zelf een vluchtverleden en twee zonder) vluchtelingstudenten gevolgd, en in dieptegesprekken met hen hebben zij verteld over tal van ervaringen met studeren, met werk zoeken en vinden, met samenwerking met Nederlandse medestudenten, met vriendschappen, met corona, etc. Over deze en andere thema's zijn in het boek citaten opgenomen, waarbij de auteurs zich hebben willen beperken met het analyseren daarvan: de citaten spreken meestal voor zichzelf en lichten binnen- en buitenwerelden op van jonge mensen, die na de vlucht hun leven verder, en vaak heel anders dan voorheen, opbouwen.

In het hoofdstuk 'Ik kom van een andere planeet' kun je van een student een treffend citaat vinden dat moeiteloos past in *Loving Geopolitics* Young. Er komt een bijzonder perspectief op rijk versus arm uit naar voren, waar je over kunt na-denken. Het citaat gaat als volgt:

Mijn verleden had wel veel invloed op mij. Maar de laatste tijd wordt dat minder. Dat komt door wat ik heb geleerd. Dat heeft me geleerd om mijn verleden als een trampoline te zien, in plaats van als een gat. De laatste tijd heb ik geleerd dat de kansen die je kunt krijgen als je in een arm land bent geboren, veel groter zijn. Iemand die in een

rijk land is geboren krijgt weinig kansen. Hoeveel veerkracht je kunt ontwikkelen is veel groter wanneer je wordt geboren in een arm land. Iemand die zich in een arm land heeft ontwikkeld en je komt in een rijk land, dan word je niet snel 'iemand' als je de taal niet goed beheerst.

Mijn verleden heeft mij veel meer geholpen dan ik had kunnen bedenken. Ik ben nu elke dag dankbaar voor alles wat ik heb meegemaakt, daardoor ben ik heel krachtig geworden. Daardoor kan ik alles aan. (p. 34)

Geweldloze campagnes tegen gehate regimens zijn tweemaal zo effectief dan gewelddadig verzet. Die opmerkelijke conclusie trekt Harvard professor Erica Chenoweth in haar boek *Vredelievend verzet op basis van jarenlang onderzoek. Willem de Haan wil weten hoe dat zit.*

Politicologe Erica Chenoweth: 'VREDELIEVEND VERZET IS VAAK EFFECTIEF'

Willem de Haan

Een bijzonder verhaal vooraf: begin 1986 zijn de Filipijnen het toneel van aanhoudende straatprotesten tegen het regiem van Ferdinand Marcos. Het land balanceert op de rand van chaos, met muitende legereenheden tegen de gehate dictator. Kardinaal Sin roept burgers op om de straat op te gaan. Honderdduizenden mensen geven gehoor aan de oproep en werpen zich op als menselijk schild tegen de troepen van Marcos. Legereenheden laden hun wapens om op de burgers te schieten. Op dat moment knielen in het wit geklede nonnen voor de tanks van de militairen. Ze dagen de militairen uit op hen te schieten in plaats van op de burgers. Maar de militairen laten hun wapens zakken en lopen grotendeels over naar de oppositie. Marcos verliest de steun van de militairen, kort daarop treedt hij af.

Het is één van de vele voorbeelden die Erica Chenoweth (1980) noemt in haar studie naar de effectiviteit van geweldloos verzet. Voor haar onderzoek bestudeerde ze bibliografieën, casestudies, historische do-

cumenten, nieuwsartikelen en wetenschappelijke publicaties over het succes van burgerlijk verzet. In haar database verzamelde ze uiteindelijk 627 groot-schalige campagnes die tussen 1900 en 2019 een einde probeerden te maken aan onrecht of dictatoriaal bestuur. In 303 gevallen was sprake van gewapende strijd, 324 campagnes waren geweldloos. Geweldloze campagnes slaagden in de helft van de gevallen, gewelddadige campagnes slaagden slechts in een kwart. Chenoweth concludeert dat geweldloze campagnes twee keer zo effectief zijn als gewelddadige.

In haar boek noemt ze tientallen voorbeelden waarbij geweldloos verzet effectief was. Al rond 1170 voor Chr. staakten Egyptische slaven die weigerden om piramides te bouwen voor Ramses III zolang ze geen vast voedselrantsoen kregen. Haar lange lijst herinnert ook aan een opstand van vrouwen van de Amerikaanse Irokezenstam in de 16e eeuw die inspraak eisten over de vraag om wel of geen oorlog te voeren met andere stammen. Die inspraak dwongen ze af door seks te weigeren, het weigeren om gewassen te verbouwen en te oogsten, of schoenen te maken die nodig waren voor de oorlogsvoering. Ook Gandhi komt voorbij die in 1907 de Indiërs opriep om in Zuid-Afrika zonder pasjes te reizen uit protest tegen de registratiewetten voor Aziaten. Honderden werden gevangengezet, maar de omstreden pasjeswetten werden in 1914 uiteindelijk afgeschaft.

Boycot

Chenoweth laat zien waar het begrip 'boycot' vandaan komt: tijdens de Ierse onafhankelijkheidsstrijd weigerden Ierse vrouwen rond 1880 om pacht te betalen en de oogst binnen te halen. Die actie richtte zich tegen kapitein Charles Boycott, rentmeester van een grootgrondbezitter. Ook lokale winkeliers, smeden, bakkers, dienstmeisjes en anderen weigerden hem te bedienen, waarop hij uiteindelijk naar Engeland vluchtte. De actie leidde uiteindelijk tot eerlijker pachtregels.

Ook een mooi voorbeeld: in 1918 riep de Ierse onafhankelijkheidsbeweging Sinn Féin op tot massale dienstweigering, waar 2 miljoen Ieren gehoor aan gaven. In datzelfde jaar won Sinn Féin veel zetels in het Britse parlement. Maar in plaats van daarin zitting te nemen, richtten ze een eigen Iers parlement in Dublin en vormde Sinn Féin een schaduwkabinet. Dat stichtte weer eigen rechtbanken, spoorde Ierse ondernemers aan niet meer te importeren of exporteren naar Engeland, en riep de bevolking op geen Britse belasting meer te betalen. Ierland werd onbestuurbaar en dat dwong Engeland naar de onderhandelingstafel. Volgens Chenoweth was dit geweldloze verzet veel belangrijker dan het gewelddadige verzet tegen de Britten. Diezelfde conclusie trekt ze ook met betrekking tot de val van het apartheidsregime in Zuid-Afrika: weliswaar was er gewelddadig verzet tegen het regime, maar veel belangrijker waren volgens Chenoweth de boycotacties van zwarte organisaties. Bewoners van zwarte townships organiseerden boycotts van witte winkels en zetten ondertussen eigen verkooporganisaties op waar voedsel, water, kleding, etc. verkrijgbaar waren. Samen met de internationale boycot leidde dit tot politieke druk van het witte bedrijfsleven op

het Apartheidsbewind om hervormingen toe te staan. Ze deelden de ANC-visie niet maar zagen hun business in rook opgaan als de regering niet zou hervormen. In 1990 kondigde De Klerk aan het verbod op ANC op te heffen en Mandela vrij te laten. Voor Mandela zelf was geweldloosheid geen moreel principe maar een strategie. Het zwarte verzet gebruikte een mix van gewelddadig en geweldloos verzet. Op de vraag welke van die twee het meest effectief was is waarschijnlijk geen zinnig antwoord te geven.

Vrouwen

Chenoweth noemt een aantal voorbeelden waar specifiek vrouwen effectief verzet wisten te bieden: zo noemt ze de opstand van Igbo-vrouwen in Nigeria in 1929 tegen het Britse koloniaal bestuur. De Britten wilden belasting heffen op hun (schamele) bezit, maar de vrouwen lieten de ambtenaren hun huis niet binnen, ze demonstreerden voor de huizen en kantoren van de bestuurders, omsingelden hutten van lokale Igbo-leiders die wel meewerkten met de Britten, trokken in het openbaar hun kleren uit. De organisatie van Igbo-vrouwen speelde uiteindelijk een sleutelrol bij onafhankelijkheid.

Chenoweth noemt ook de eerste Intifada, de Palestijnse opstand voor zelfbeschikking. Die eerste Intifada die in 1987 begon, stond onder leiding van de Unified National Leadership of the Uprising, voor een groot deel bestaand uit vrouwenorganisaties. Zij wilden dat de Palestijnen geweldloos zouden blijven, ook als de Israëlische geweld gebruikten. Honderdduizenden namen deel aan geweldloze werkonderbrekingen, stakingen, protesten en boycotts. Desondanks schoot het leger met scherp en verwoestte huizen en olijfboomgaarden. Maar de beelden van dat geweld tegen geweldloze demonstranten deed de internationale en de Israëlische publieke opinie uiteindelijk kantelen, en een deel van het Israëlische leger, de IDF, weigerde om nog dienst te doen in Palestijnse gebieden. Internationale druk leidde uiteindelijk tot de Oslo akkoorden in 1994: er moest autonomie op de Westbank en in Gaza komen, in ruil hiervoor erkende Arafat het bestaansrecht van Israël. Dat dat akkoord uiteindelijk geen duurzame vrede bracht heeft vele redenen. De tweede intifada was veel gewelddadiger, zegt Chenoweth, en werd vooral geleid door militante Palestijnse milities. De bevolking nam er nauwelijks aan deel. Die tweede opstand boekte volgens haar geen enkel resultaat.

Wanneer effectief?

Chenoweth noemt een aantal belangrijke voorwaarden voor succesvol geweldloos verzet: zorg om te

beginnen voor massale deelname van mensen uit alle sectoren van de samenleving; uiteindelijk moeten ook maatschappelijke organisaties, vakbonden, oppositiepartijen en kerken de demonstranten steunen. Denk daarnaast aan een diversiteit van actiemiddelen, Chenoweth noemt naast demonstreren actie-methoden als werkonderbrekingen en stakingen, boycotts, bezettingen, het overtreden van wetten, belastingboycots, het je doelbewust massaal laten arresteren, het hacken van overheidsinformatie (Ellsberg, Assange, Snowden), het platleggen van overheidscomputers met DDOS aanvallen (het online overbelasten van overheidssystemen, vergelijkbaar met je massaal laten arresteren). Tegelijkertijd moet een succesvolle beweging werken aan het opzetten van nieuwe organisaties, coöperaties, alternatieve media, etc. buiten de officiële overheid om. Uiteindelijk ben je effectief als je de loyaliteit van de aanhangers van het regiem kan ondergraven: ze lopen vaak over als ze etnische of sociale banden hebben met de demonstranten, en als ze denken dat het regiem ze oneerlijk behandelt.

Hoewel geweldloos verzet vaak ook mislukt, zoals in Rusland, Iran, Syrië, en Venezuela, toch zijn onderdrukkende regiem vaak veel kwetsbaarder dan ze lijken. Ze steunen immers op medewerking van instituties als veiligheidstroepen, inlichtingendiensten, politie, economische elites, bankiers, zakenlieden, bureaucraten en ambtenaren, personeel in publieke diensten, universiteiten, bekende personen uit TV en film. Wanneer je die aan het wankelen kan brengen ben je op de goede weg, zegt Chenoweth.

Geweld

Chenoweth is geen hardliner: 'Geweld kan werken om een groep tot actie aan te zetten', schrijft ze, 'maar uit historische gegevens blijkt dat er aan geweld aanzienlijke kosten en risico's kleven.' Eén daarvan is dat bewegingen vaak uiteenvallen bij gebruik van geweld. Bewegingen die veel tijd moeten besteden aan de discussie over geweld hebben meer moeite om de aandacht van het publiek vast te houden. Een bulldozer opblazen die een beschermd bos bedreigt? Of een brandbom gooien naar een tank? Het kan werken als 'wake up call', zegt Chenoweth, maar gebeurt dit vaker, dan valt de beweging uiteen. Niet voor niets proberen geheime diensten groepen vaak tot geweld te verleiden: als ze geweld gaan toepassen dan kan de beweging worden opgeruimd. Een ander nadeel van geweld is dat het publiek uiteindelijk niet met geweldplegers geassocieerd wil worden. Een derde nadeel is dat geweld vrouwen in een beweging doorgaans afschrikt.

Kritiek

Het onderzoek van Chenoweth is volgens sommige critici te zwart-wit en haar conclusies te weinig genuanceerd. Geweldloos verzet kan effectief zijn om het moment dat een regiem al wankelt (Filipijnen, Zuid-Afrika), maar regiem die vast in het zadel zitten (Rusland, Iran), weten er wel raad mee. Volgens de Nederlands-Amerikaanse hoogleraar sociologie Sean Chabot is haar indeling in gewelddadig versus geweldloos verzet te simpel: 'In sociale bewegingen loopt dat veelal in elkaar over, bij alle verzet- en protestbewegingen zie je altijd een mengvorm'. Ook heeft hij kritiek op haar definitie van succes: 'Ook succesvolle omwentelingen leiden veelal niet tot verbetering van de levensomstandigheden van de armste bevolkingsgroepen'.

Conclusie

Hoewel haar boek weliswaar vele hoopvolle voorbeelden kent, erkent Chenoweth dat geweldloos verzet niet altijd slaagt met het beoogde doel: soms leidt een succesvolle, geweldloze regime-change vervolgens tot een even- of zelfs nog repressiever regiem, zoals in veel landen na de Arabische lente gebeurde. Ook erkent Chenoweth dat het succes van geweldloos verzet de laatste jaren snel afneemt. Voor de New York Times was dat bij het verschijnen van haar boek reden om te concluderen 'dat protestbewegingen wereldwijd juist in recordtempo mislukken'. Die kort-door-de-bocht-conclusie deelt Chenoweth niet, maar ze erkent dat overheden steeds succesvoller worden in het bestrijden van protestbewegingen door nieuwe technieken van staatsrepressie, online intimidaties, desinformatie en het gebruik van noodbevoegdheden.

Geweldloos verzet tegen totalitaire regiem is niet zaligmakend, zegt Chenoweth, 'maar bedenk dat de wapens oppakken vaak nog rampzaliger is.'

Willem de Haan is journalist en documentairmaker, voormalig docent journalistiek Windesheim, gastspreker en redacteur Vredesmagazine. www.willemdehaan.nl.

Verder lezen:

Chenoweth, E. (2021). Oxford University Press. Nederlandse uitgave uit 2023, Uitgeverij M.L. Thieme Een versie van dit artikel verschijnt ook in het decembernummer van Vredesmagazine (www.vredesmagazine.nl)

LGM PODCASTS

Stad, platteland en kunstenaarsinterventies

De nieuwe LGM podcast zal gaan over de (internationale) kloof tussen stad en platteland en welke positie kunstenaars daarbij kunnen innemen.

Aan het woord komt Erik Uitenbogaard die vanuit Casco Art Institute verantwoordelijk was voor het kunstenaarsproject 'Leidsche Rijn Luistert' (een bespreking van het project en een gelijknamige publicatie is te vinden op pagina 27). Erik heeft twee gespreksgenoten uitgenodigd: Merel Zwarts, kunstenaar van het betrokken collectief 'The Outsiders' en mede-initiatiefnemer van het project, en Ella Derksen, kunstenaar met de nodige ervaring met lokale (kunstenaars-)projecten, onder andere vanuit de gemeente en de provincie Utrecht. Pim Rooymans zorgt voor de in- en uitleiding en Anette van der Aa neemt de eindredactie voor haar rekening. Vanuit de kernredactie ondersteunt Giep Hagoort de podcast.

De podcast kan eind januari worden beluisterd. Abonnees zullen hier via een nieuwsbericht nog over worden geïnformeerd. De podcasts zijn ook te vinden via de website lovinggeopolitics.nl

Ontmoetingen met Hannah Arendt

In mei wordt de LGM podcast gemaakt over de actuele betekenis van Hannah Arendt, naar aanleiding van het themakatern van deze editie. Hanke Drop, samensteller van dit katern, nodigt twee gespreksgenoten uit om die betekenis te bespreken mede naar aanleiding van de reacties op het katern. In het zomernummer wordt aangegeven wanneer deze podcast beluisterd kan worden. Aan specifieke vragen en/of opmerkingen van lezers willen we graag bijzondere aandacht besteden, mail svp naar post@lovinggeopolitics.nl, uiterlijk 1 mei 2024.

Themakatern zomernummer 2024: Europa? Europa!

Van 6 tot 9 juni 2024 vinden Europese verkiezingen plaats. De uitslag inclusief reflectie kan ons magazine nog wel vermelden, maar er volgen geen uitgebreide nabeschouwingen vanwege de niet te verzetten verschijningsdatum. Toch kiest de redactie voor Europa als thema. We benaderen het themanummer over Europa als een verzameling (utopische) gedachte-experimenten. Anders gezegd: de verbeelding aan de macht daar waar in Europa zelf een anti-stemming groeiende is, ook bij de winnaar van de Nederlandse verkiezingen op 22 november 2023. Amor Europae. Welke schrijvers en denkers inspireren, welke persoonlijke ervaringen hebben we zelf opgedaan? Stel dat je de nieuwe voorzitter wordt van het Europees Parlement: welke drie maatregelen neem je dan met onmiddellijke ingang? Bijdragen én suggesties voor een kandidaat voor het tweegesprek met kernredactielid Nelly van der Geest zijn van harte welkom (post@lovinggeopolitics.nl). (Lees de Europese reisverhaaltjes van Simmo Petersen in de rubriek Young als een wake-up call!)

LOVING GEOPOLITICS MAGAZINE

Jaargang 2

NR 4
winter 2023/24

Kernredactie: Hanke Drop, Nelly van der Geest en Giep Hagoort.

Eindredactie: Hanke Drop

Vormgeving: Erik Uitenbogaard

Verspreiding: digitaal

Abonnee worden via: [Opgaveformulier](#)

Contact: post@lovinggeopolitics.nl

Website: www.lovinggeopolitics.nl

Teksten mogen met bronverwijzing worden overgenomen voor niet commerciële doeleinden.

Het volgende nummer verschijnt in juni 2024

Foto cover: via internet onder verschillende bronvermeldingen (zie ook pag. 5).

Deze wintereditie 2023/24 van "Loving Geopolitics Magazine" is mede mogelijk gemaakt door www.asom.org

© auteurs, asom december 2023

Redactioneel en/of financieel bijdragen aan de professionalisering van het magazine? Graag je reactie sturen naar ons contactadres.